

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»

№4(44)

Алматы, 2013

Алматы

ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТАРИХИ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Р.Б. Әбсағтаров – ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корресподент мүшесі, филос.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі,
Т.Ж. Қалдыбаева – а.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық

пәндер кафедрасының профессоры

Абай – ұлы ақын, көрнекті гуманист және ойшыл. Оның шығармашылық мұралары қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірінің ең өткір проблемаларын қамтыған өлеңдерден, дастандардан, прозадан, ән-әуендерінен және аудармалардан тұрады. Оның шығармашылығы әлеуметтік идеяларға толы [1].

Абай (Ибрагим) Құнанбаев 1845 жылы тамыз айында бұрынғы Семей облысы, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданында өмірге келіп, 1904 жылдың шілде айында өмірден өткен. Ол қазіргі заманда Ұлы ақын, композитор, философ, саясаткер, ағартушы, қазақтың реалистік жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаушы ретінде танылған, әлемдік мәдениетте осылайша мойындалған, оның шығармашылығы халықаралық саяси ұйым болып табылатын Біріккен Ұлттар Ұйымының мәдениет саласына жауапты ұйымы ЮНЕСКО назарынан әлемдік мәдени құбылыс ретінде біражола орнын тапқан кеменгер тұлға. Әлі жалғасын табуға тиісті іс – Абай ілімдерінің әлемнің әр еліне таралып, барлық елдердің жас ұрпағының адамгершілік тәрбиесінің қайнар көздерінің бір сарқылмас бұлағына айналдыру.

Абай еңбектерін зерттеуші әртүрлі ғылымдар саласындағы мектептер баршылық. Алайда оның әлеуметтік-саяси тұлға ретінде қалыптасып толысқан кезеңіндегі ойынан туындаған әлеуметтік шығармалары әлі де болса тереңіне көз жүгіртіп, көңіл қойып, қазіргі заман адамдарының түсінігі тұрғысынан тағы бір саралап шығуды сұрап тұр.

Кезінде бұл шығармалар «Қара сөздер» деп аталып кетті. Ақындық тілден, поэзия тілінен шығып, ойын қара сөздермен баяндауына байланысты қойылған болса керек осындай ат. Шындығында, олар жайшылықты қара сөздер емес, автордың әлеуметтік ой толғауының туындысы, әлеуметтік шығармалары – мазмұны жығынан да, мәні жағынан да. Сол себепті біз оны «Абайдың әлеуметтік шығармалары» деп атауды жөн көрдік.

Абайдың әлеуметтік шығармалары оның өмірінің соңын ала жазылған. Ақындық өнерінің шыңына шығып, өмір сүрген ортасының әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени тынысын жан-жақты танып, біліп, өзі оған тікелей араласып, уақыты тіршілігі мен ой-тынысынан атылған оқтай озық тұрған азаматтың жан-дүниесінің қиналысынан туындаған. Қоршаған адами ортаның күйбең кері кеткен тіршілігі тынысын тарылтып, өзін түсінетін, пікірлесіп ой бөлісетін адами кеңістік таба алмай, қолына қаламын алды, ақыл-ой кеңістігін кернеп, санасын жегідей жегенді қағаз бетіне түсірді. Қоғамдық ойын, өмірлік көзқарасын жазды. Ал бүгінгі ұрпақ оны оқи отырып сол замандағы қоғамдық, әлеуметтік-саяси, мәдени және адамаралық қатынастардың шындығымен танысады, өткен отандық тарихтың қыр-сырын ұғына түседі. Ұлы адамның тағдырына көз жүгіртіп, оның ұлылығының мән-жайына қанығады, өзінше ой түйеді.

Өзінің әділдік, адамгершілік жолындағы күресінен күткен нәтижесін көре алмай, «алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық ... ісіміздің бәрінің баянсыздығын, байлаусыздығын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік» дей келе Абай Бірінші сөзін «кімде-кім жазғандарымның ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі» деп аяқтаған еді. Міне, бізде, ұлы ойшыл арманыны негізінен іске асқан заманның қоғамтанушылығы, 45 «Сөзден» тұратын әлеуметтік шығармасын оқи отырып, оны саясаттану және әлеуметтану ғылымдары көзқарасында, бүгінгі тілдік ұғымдарда түсініктеп шығуды жөн көрдік.

Екінші сөздің мәні «басканың кемшілігін іздеп, күлкі етуте тырысқанша, қандай жақсы жақтары бар екеніне назарыңды сал, үйренуге болатынынан үйрен» деген ақыл-ойға саяды.

Абайдың өмір сүрген уақытында қазақ даласы патшалық Ресейдің құрамында болды. Даланы бағындырып ұстап отыру саясатына байланысты ірі камалдар салынып, қалаларда тек әскерлер ғана емес сауда дамытылды. Жекелеген өндірістер ашылды, орыс, татар, тағы басқа сауда ісіне қатынасы барлар камалдардың негізгі тұрғындары болған. Сондай камалдардың ірісінің бірі Семей қаласында орналасты. Қазақ даласын діндендіріп, діни сенім күшімен бағындырып ұстап отыру мақсатында Еділ бойы татарлары молдалары кең тартылған болатын. Кейін келе саяси көзқарасы үшін жер аударылған оқыған саясаткерлер Семей қаласында кітапхана ашып, аз аймақ үшін ірі мәдени мекеме болып тұрды. Абай осы кітапханада ұзақ отырып, онда жинақталған Орта Азия, Ресей, Батыс ғалымдарының шығармаларымен танысқан.

Бала шағында адамдар аузынан естігені мен ересейген шағында өз көзімен көргенді салыстыра отырып, ақын бұл, осы Сөзінде мынадай жағдайды баяндайды: «бала кезімде қазақтар сарттарды (тәжіктерді), ноғайларды(татарларды), орыстарды «қамыс артып бұтадан қорыққандар», «солдат, қашқын ноғай», «ауылдарды шапқан, ойына не келсе соны істеген сасыр бас» деп мазақтап күлетін еді. Содан мен бізден басқа халықтың бәрі антұрған екен деп ойлаушы едім. Енді қарап тұрсам, саудагердің жүрмеген жері, істемеген шеберлігі жоқ. Өзімен өзі әуре болып, бірімен бірі жауласпайды. Қазақтың өлісінің ахиретін, тірісінің киімін солар жеткізіп, малыңды саудалап пұлдап беріп тұрған да солар. Орыстың өнерінде бізге қарағанда солар көп үйренген. Байлары мен молдадарынан ептілік пен қырмызылық, сыпайылық байқалады. Ноғайлар солдаттыққа да, кедейлікке де, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек етіп мал табудың жөнінде солар біледі, салтанат, әсемдік те соларда. Ал тамақ тауып жеу үшін біздің біріміз олардың жалшысы, біріміз олардың ісін тек құптаушымыз. Біздің ең бай деген адамымыздың өзін олар «лас аяғының кірін шашпай, шық, сасық қазақ» деп үйінен қуып шығарады. Осының бәрі шаруа қуып, өнер және мал тауып, ауқатты әлеуеттілікке қол жеткізуінің нәтижесі.

Орысқа келетін болсақ, айтар сөз жоқ, біз оның құлы мен күні қатарлы жоқпыз. Бағанағы біздің мақтан, күлгеніміз қайда?» – дей келе күлгеннің орына үйренсек етті, түзелсек етті деп ой қорытады.

Ұлы ойшылдың басты мақсаты қазақ халқы ортасындағы кемшіліктерді барынша ашып көрсету, сол арқылы оны жақсылыққа, адамгершілікке, мәдениеттілікке, ұйымшылдыққа, дамуға бағдарлау болатын. Аямай сынаудың тамырында адами жанашырлық, азаматтық намыс, дамыған, өркениетті халықтар қатарынан көруге деген ұмтылыс, ол үшін өзінің қолынан келгенін істеу парызы жатыр. Осындай оның әлеуметтік жауаптылығын сезіне түсуінің бір көрінісін оның келесі Сөздері дәлелдей түседі. **Үшінші сөзге назар тоқтатылық.** «Қазақтың бір-біріне қаскүнемділігінің, бірінің тілеуін екіншісінің тілемейтіндігінің, рас сөзі аз болатындығының, өздерінің жалқау болатынының себебі неде? Ғаламға белгілі данышпандар мынаны байқаған: жалқау кісі – қорқақ, қайратсыз келеді; қайратсыз адам-ақылсыз, надан, қорқақ келеді; ақылсыз – надан, арсыз келеді; арсыз – тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ. Осының бәрі төрт аяқты малды көбейткеннен басқа ойының жоқтығынан. Егін егіп, сауда, өнер, ғылым секілді істермен айнасысса, бұлай болмас еді... Малы көбейсе малшыларға бақтырып, өздері етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмақ.

Қыстауы тарлық жасаса біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ. Ал қыстағынан айрылған өз кезегінде басқаға тиіспек немесе орынсыз қалғандықтан елден кетпек. Кедей көбейсе, ақысы кем болады, малдан айрылғандар көп болса, қыстауы босар еді деп іштей қастық ойлайды.

Ұрылар тиылмайды. Олар үшін ел іші тыныштығы қолайсыз. Екі жаққа жарылғандардың қайсысы оның арамдығын қолдаса, сол жақтастарға сүйеніп ұрылар ұрдығын әлденеше асыра түседі.

... Болыс болғандардың өзі қулық, арамдықпен болыстыққа жеткен соң момынды қадірлемейлі, өзіндей арам қуларды қадірлейді, олардың жәрдеміне сүйенгісі келеді немесе өзіне залал жасауынан қорқады. Осындай себептермен халық ішіне «ісінің түзулігінен жетпессің, кісінің амалшы, айлашылығынан жетерсің (ісі білмес, кісі білер)» деген мақал пайда болды.

Әр берден соң ойдағы қастандық сыртқа шығады, жауласады, дауласады, партияласады. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын деп, мал жиюға да күшім жетімді болсын деп билікке, қызметке, болыстыққа таласады. Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен «шапты, талады» деп арыз береді. Тергеу барысында көрмегенді көрдім дейтін куәлар даярланады, басын құтқармақ үшін жақсы азамдардың жамандарға жалынуына тура келеді... Осылар біріне бірінің достық ойлауы емес».

Иә, ақын жазған осы бір шығармаларды оқи отырып, сол тарихи жағдайдың арасында болып қайтқандай, сол заман шындығын өз көзіңмен көргендей боласың. Шығарманың қазіргі ұрпақ үшін мәнділігі де осында емес пе?!

Үш жылға сайланатын болыс сайлауының төңірегіндегі дау-дамайдың халық арасына әкелетін кері салдарларын айта келе Сөз авторы өзінің келесі көңіліндегісін баяндайды: «Қазақ халқын осындай бұзақышылыққа тартып, жылдан-жылға төмендетіп бара жатқанын көрген соң менің ойыма келгені – халықтың болыстыққа сайлаймын дегені орысша білімі бар қадірлі кісі болса. Ондай кісі болмағанда, болса да сайланбаса, уезд бастығы мен әскери губернатор келісіп тағайындау жасаса, ол халық үшін қолайлы болар еді. Ондай болғанда билікке қол жеткізгісі келетін қазақ жастары білім алуға құштарланар еді, екіншіден, сайланған болыс халық алдында емес, ұлықтар алдында міндетті болар еді. Өтірік арыз берушілер азар еді. Сайланған адамға әрі Қасым ханның «Қасқа жолын», Есім ханның «Ескі жолын», Әзі Тәуке ханның «Жеті жарғысын» білу және оны заман өзгерістерінде қарай отырып пайдалану қажет болады. Ондай билік қазақ ішінде сайланған әрбір адамның қолынан келе бермейді.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар «Би екеу болса, дау төртеу болады» деген екен. Оның

мәнісі – тақ болмаса жұп билер таласып дау көбейе береді деген сөз. Өйтпiп би көбейткенше әрбiр болыс елден толымды-бiлiмдi, жаманшылығы әшкереленбеген кiсiлер, билiк жылы кеспей сайласа».

Осылайша, саясаткер ақын өзiнiң басынан өткен тәжiрибенi және дала өмiрiндегi саяси жүйе құрылымы шындықтарын саралай келiп, оған өзiнiң көзқарасын баяндады. Өз тәжiрибесiне келетiн болсақ, ресми билiк оның халық арасындағы әйгiлiлiгiмен, беделiмен санаспай қоя алмаған. Облыс көлемiндегi iрi саяси-әлеуметтiк шараларға шақырылып, даулы мәселелердi шешуде оның пiкiрiмен санасып отырған. 1885 жылды мамыр айында Шар өзенiнiң бойындағы Карамола жерiнде Семей генерел-губернаторының басқаруымен Семей губерниясына қарайтын 5 уездiң 100-ден астам би-болыстары бас қосқан төтенше съезi өткiзiлдi. Абай осы съезде Төбе би болып сайланды. Қызметiнiң барысында басшылық талабы бойынша Абай бастаған комиссияға губерния қазақтары арасындағы кездесетiн қылмыстарға қатынасты заң даярлауға да тура келедi. Бұғанға дейiнгi қолданыстағы заңға елеулi демократиялық сипат берiлiп, қазақ қауымындағы заңға деген сұраныстар ескерiледi. Алайда оның беделiнiң өсуi қарсыластарын көбейттi. Бiр топ дұшпандары 1890жылы Жиренше қыстауының шетiндегi Ши деген жерде Абайға карсы дұшпандық әрекетке сөз байласты. Туысқаны Оразбай бастаған араларындағы дау-жанжал алты-жетi жылға созылады. Ақыры бұл шиеленiстiң аяғы 1898 жылғы Мұқыр сайлауындағы жанжалға, Абай өмiрiне қастандық жасап, оны ауыр соққыға жығады. Оның жан-жүниесiн жаралай түскен жағдайдың бiрi – ешбiр кiнәсi болмай тұра болған уақиғаның шындығын жоғары билiк басшылығы алдында айғақтап, нақты деректермен дәлелдеп беруге тура келгенi [2]. Осы жағдайдан соң ойшыл, күрескер ақын өзi өмiр сүрiп отырған ортадан бiражола түңiлдi, көңiлi қалды, өзiнiң араласуы арқылы жағдайды халық пайдасына өзгертуге деген сенiмiнен айрылды. Бұдан былай еш нәтиже бермейтiн күрес, саясат iсiне араласуын бiра-жола тоқтатты. Оның үстiне отбасындағы күйзелiстар қосылды. Ресейдiң тандаулы бiлiм орталығында оқытып, бiлiмдi адам болып, өзiнiң көңiлiндегi арманын iсiнде жалғастырар деп сенген ұлы Абдрахман жазылмас науқастан дүние салды. Оның өндiгi жалғыз сенерi қолындағы қаламы болып қалды. Ұлтының рухы болған тұлғаның өзiнiң рухани күйзелiсi жағдайында оның әлеуметтiк шығармалары жазылды. Қоғамдық өмiрден көңiлiне түйгенiн, ертелi-кеш айта алмай жүргенiн қағаз бетiне түсiрдi.

Төртiншi сөздiң мазмұны мынадай: Орынсыз күлкi мастықпен бiрдей. Күлкiге салынған кiсi шаруадан да, ақылдан да, ұяттан да құр қалып, уақытын өткiзiп алмақ. Әрбiр уайымшыл адам шаруасына өзгеден жинақырақ келедi, әрбiр жинақылықтың түбi кенiш болса керек. Бiрақ үнеми уайымшыл болып күлмей жүре беруге жан да шыдамас. Әрбiр орынды iс-әрекет уайым-қайғыны азайтады. Уайымды орынсыз күлкiмен емес, орынды әрекетiңмен азайт. Шығар есiгiн таба алмай, уайымның iшiне кiрiп алып, қамалып қалма, оның өзi бiр антұрғандық. Жаман кiсiнiң қылығына күлсең, оған ызза болғаныңнан күл, ызалы күлкiнiң өзi қайғы.

Көп күлкiнiң iшiнде бiр күлкi бар-ау – көкiректен келмеген, қолдан жасалған күлкi, әдемишiлiк үшiн күлетiн бояма күлкi.

Адам баласы жылап туады, кейiп өледi. Екi ортада бұл дүниенiң рахаты қайда екенiн бiлмей, бiрiн-бiрi аңдып, бiрiне бiрi мақтанып, есiл өмiр ескерусiз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етiп өткiзедi. Таусылған күнiнде бiр күндiк өмiрдi бүкiл қолында бар малына сатып алуға таба алмайды. ... Қайратыңа сүйенiп еңбек қылсаң, қара жер де бередi, құр тастамайды».

Абайдың бұл Сөзi (шығармасы) адам өмiрiнiң мәнiне арналған. Арзан күлкi, мәнсiз iс-әрекеттер соңында жүрген адам өз өмiрiнiң қалай өткенiн де байқамай қалады. Үнеми уайым-қайғыға салынып мал тапқаныңмен қызықсыз өмiр өткiзуiдiң өзi де антұрғандық әдет. Бiрақ қылығың жарамды, оңды болсын. Өмiрiң таусылған уақытта өз өмiрiңдi бос өткiзгенiңдi түсiнгенiңнен не пайда?

Ақынның бұл ойы Австриялық философ-психолог Виктор Франклдың XX ғасырда жазылған «Өмiрдiң мәнiн iздеу» [3] деп аталатын еңбегiндегi ойы сәйкес келiп тұр. Адам өмiрi босқа мағнасыз өткен уақыт, егер оның әлеуметтiк мәнi болмаса. Тек әлеуметтiк мәнге толы ғұмыр ғана адам өмiрiн адами, мазмұнды, мағналы, қоғамдық ортаға, қоршаған әлеуметтiк ортаға пайдалы ете алады. Бұл ойлар Макс Вебердiң адамның әлеуметтiк мiнез-қылығы мен iс-әрекетi туралы iлiмiмен үйлесiп жатыр. Абай және қазiргi әлемге танымал философ пен әлеуметтанушылар iлiмiнiң үйлесiп жатқаны. Бiрiнiң iлiмi Дала ойшылының әлеуметтiк шығармада баяндалса, қалған екеуiнiң iлiмдерi еуропа төрiндегi iргелi ғылыми еңбектерiнде баяндалған. Үшеуiнiң де айтары бiреу ғана – өмiрдiң қадiрiн бiл! Адам ретiнде лайықты өмiр сүр, өмiрде бар жалғыз сен емес, қоршаған адами, әлеуметтiк орта барын ескере отырып, сол ортамен адамгершiлiктi арабайланыста тiршiлiк жаса. Ешкiмге мәңгi өмiр берiлмеген, ол таусылады, бiрақ кеш келген өкiнiштен пайда жоқ.

Бесiншi сөз басқа кәсiппен айналыспаған, өмiр-тiршiлiгi тек мал өсiру, малды тұтынумен байланысты қоғамдық ортадағы әлеуметтiк-экономикалық қатынастың өзiндiк ерекшелiктерi мен оның адамгершiлiк-

пен сиыспайтын, өзімшілдік және өктемдікпен үйлесіп алған арабайланыстық құбылыстары туралы баяндалған. Осындай жағдайларды көріп, біліп, сезіну, оны өзгерткісі келгенімен жалғыздың дәрменсіздігі оның жанын ауыртты, қайғыға салды, көзіне жас алғызды. Бір өзін мыңмен жалғыз алыстырған, XIX ғасырдың аяғындағы, феодалдық-патриархалдың қойнауынан әлі шыға алмаған, көшпелі шаруашылық экономикасының негізі болған, мал мен жер үшін бақталастық сананы жаулаған әлеуметтік-тарихи уақыттың ашты шындығы ғой бұл.

«Көкірек қайғысы кісінің өзіне де билетпей, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады. Қазақтар – «Жас баладай қайғысыз қыла гөр!» – деп тілейді құдайдан, онысы өзі жас баладан есті болып, қайғылы кісі болғанығаны. Ол қандай қайғы екенін мына мақалдардан білерсің: «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзінде болмаса, әкенде жат», «Мал адамның бауыр еті», «Малдыңның беті – жарық, малсыздың беті – шарық», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз», «Қайраңы жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» т.б. Бұл мақалдар не айтады? Қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, әділет үшін қам жемейді, бірақ мал үшін қам жейді екен. Ол малды қалай табуды білмейді екен, білетіні малдыларды алдап, мақтап мал табу, бермесе – жауласу, малды болса әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Ұрлық, қулық, сұмдық, тіленшілік, сол сияқты қылықтардың қайсысын болса да істеп мал тапса, кінәлі демеу керек екен. Бұлардың жас баланың ақылынан несі артық? Бірақ жас бала ошақта жанып тұрған қызыл оттан қорқушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды екен. Жас бала ұялады, бұлар неден болса да ұялмайды екен. Қолында барынды үлестіріп бермесе, бізде өзіндей болмасақ, маңыңа жоламай безеді екен. Іздеген еліміз осы ма?!»

Осылайша қазақ даласының ұлы ойшылы ғылымсыз, білімсіз қазақ ортасының тіршілігі тек мал өсірумен қана байланысты бола бермектігін, осындай біржақты экономиканың соған сай әлеуметтік-саяси қатынастарды тудыратыны, мұндай жағдайда әділеттілікті іздеудің өзі де мәнсіз екенін атап айтты. Өмір шындығының өзі тудырған мақалдар оның ойын дәлелдей түсті.

Алтыншы сөзінде Абай елдің ішкі бірлігі, әлеумет отрасының бірлігі туралы ой толғайды, ондай бірлік пен ел ішіндегі ынтымақтың басты негіздері қайсысы деген сұрақтарға жауап іздейді. Сол сөзге өзіне «Бірлік қандай елде болады», «Ел арасы қайтсе тату болады» деген сұрақтар қойып, оған жауап іздейді. Халық арасында бұл мәеле қалай қойылып келген? Осы тұрғыдай ой өрістетуіне әлеуметі арасында таралған «Өнер алды бірлік, ырыс алды-тірлік» мақалы негіз болған. Кейбір мақалдардың тәлімдік мәнінің төмендігін атап көрсетеді, оның адамгершілікке келмейтіні туралы ой толғайды.

«Қазақ ойлайды: ат ортақ, ас ортақ,, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен деп. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Осы ма бірлік? Малыңды беріп отырсаң атасы басқа да бірлік қылады ... Бірлік малға сатылса антұрғандықтың басы осы... Ырыс алды тірлік дейді, ол қай тірлік? Кеудеден жанның шықпағаны болса ондай тірлік итте де бар. Жанын қорғап, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек етуден, қызмет жасаудан қашып, еріншек атану... айтқан тірлік ол емес» деп жаза келе ол өз ойын былайша қорытындылайды: «Бірлік-малға бірлік емес, сатып алуға, басқаның еңбегін пайдалануға, алдауға есептелмеген бірлік, ақыл бірлігі... Көкірегі, көңілі тірі болса ғана тірлік бар. Өзі тірі болғанымен көкірегі өлі болса, сөз ұғылмайды, ақыл абылмайды.

Кеселді жалқау, қылжақпас,

Әзір тамақ, әзір ас,

Сыртың – тысық, ішің – нас,

Артын ойлап ұялмас,-

болып жүріп, тірімін деме, одан алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық» [3].

Яғни, ел бірлігі сол елдің азаматтарының ақылында, ақылға негізделген жоғары саналылықта жатыр, алдаусыз, арбаусыз, еңбекке негізделген ынтымақты тіршілігінде, ізденісінде жатыр. Ондай бірлік те, игілікті тіршілік те пасықтықтан, жалқаулықтан, ұятсыздықтан өзін тыс қоя білетін көкірегі ояу жандардың ғана қолынан келеді.

Жетінші сөздегі автордың басты қойылымы мынадай: «Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ болса, біздің хайуан малдан неміз артық?».

«Сөз» авторы өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік ортадағы кең таралған, тамырланған, ел болашағына барынша зиянды құбылыстарды сипаттап түсініктейді. Ізденісі жоқ, білім, ғылым дегеннің не екенін білмейтін, білгісі де келмейтін, өз білмегенін басқадан сұрағысы да, үйренісі де жоқ ересектерден айнала-сындағы тіршілікті, оның қыр-сырын танып білгісі келетін бала артық.

Сөз авторының өзі қозғап оырған әлеуметтік ойға берілген түсініктемесі мынадай: «Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз..., білмегенді білсем екем деген адамның баласы болыппыз... Бала не көрсе соған талпынып, айналадағыны білгісі келіп, «ол немене?», «бұл немене?», «бұл неге бүйтеді» деп, көзі көрген, құлағы естімегеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі білсем екен, көрсем екен деген жан

құмары. Дүниеде көргеннің бәрін болмасада негізгісін білмесе, адамдыққа орын болмас. Оны білмеген соң сенің жаның адамдікі емес, хайуандікі болып шығады... Ержеткен соң, ақыл кіргенде бар нәрсені басқалардан сұрап білгісі келіп жүргендерді неге ғылым тапқандардың жолына салмайды екенбіз? Соларды өрістетіп, өрісімізді ұзартып, жиған қазынамызды құмарлана көбейтсек, бұл тек тәннің (ішу, жеу, ұйықта) тамағы емес, әрі жанның (ізденіс, ғылым) тамағы. Тән сұранысынан жан сұранысы жоғары қойылса керек еді. Бірақ біз ержеткен соң да олай қылмадық. Жанды тәнге бас ұрғыздық. Көзбен көрненің сырын ұғуға тырыспадық, басқаның айтқанын ұқпадық, «кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол» дегендейміз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, тек надандығымызды білімділікке бермей таласқанда өлер тірілерімізді білмей ашу ызыға басамыз.

Ізденіссіз, адами, мәдени сұраныссыз адамның надандығын орта салып кеңірдек жырттып таласқаннан басқа қолынан не келері де жоқ. Білім мен ғылым ғана адамдардың көзін, көкірегін ашып, өмірлік ізденістерге жол аша алады, пасық мінездер мен іс-әрекеттердің алдын ала алады. Жан мәдениеті адамдардың басты құндылықтарына айналған болар еді.

Шынында, Абайдың ашу-ызасын мен күйінісін шақырған әлеуметтік-мәдени тежелісті ортаның ересектерге сұрақ жаудырып жүрген балаларға берері де шектеулі еді. Психология ғылымының тұжырымдауынша, балалық шағында балалар қоршаған дүние мен қатынастарды өз бетімен танып біле алмайды, оларды тек маңайындағы ересектердің іс-әрекеті мен мінез-қылықтары, тіршілігі арқылы ғана түсініп біле алды, санасына жазып алады. Осы тұрғыдан қарағанда Абай тек ересектердің рухани жандүниесі үшін ғана мазаланып отырған жоқ, әрі өсіп келе жатқан балалардың өмірден нені ала алатынының шектелгені, өріссіздігі үшін де киналды.

Сегізінші сөзінде ағартушы Абай қарапайым халықтың қоғамдық даму сұраныстарынан тыс қалып жататынын, оларды бағдарлап, хабардар етіп, насихат жүргізіп, белгілі бір ілгерлеу, алға басу жолына салатын да ешкім жоқ деп назаланады. Қоғамдық-саяси істердің басында жүргендер мен байлардың бұл істе шаруалары жоқ. «Біреуі – болыс, бірі-би, олар біз бәріненде озық адамдармыз, басқаларға үлгі беріп, ақыл айтамыз деп сайланды. Енді халықты не қылсын. Ұлығымыз алдында жазалы болып қаламыз ба, халық арасын бүлдіріп аламыз ба, елдегі бұзақыларды қозғап аламыз ба, шыққан шығынымызды толтырып ала аламыз ба деп, өз басындағы ісінен аспайды.

Байлар бір күн болсада басына дәулет қонып, дүниенің жарымы қолында тұрғандай сезінеді. Өзінде жоқты малымен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, ақыл, ғылым, білім-еш нәрсе малдан қымбат демейді. Оның діні, құдайы, жұрты, білім-ұяты, ары-жақыны, бәрі-мал. Керекті сөзді ұғуға да уақыты жоқ. Малды бағу, саудалау, қыстан алып шығу, сақтау ... мақтану. Қолы тимейді. Ал қой жүнді қоңыршалар (кедейлер) күнін көре алмай жүр. Би мен байлар анадай болып тұрғанда бұлар білім, ғылым, ақылды не қылсын? Кедейге бұлар керегі жоқтай «бізді қайтесің, ана сөз ұғарларға айт» дейді. Бұлардың да өзгеменен ісі жоқ».

Айтылғандардың бәрі Абайдың өз көзімен көргені, нақты өмірдің шындығынан түйгені, өзінің әлеуметтік-саяси түсінігі мен ойының биігінен қарап саралағандағы алдында жайылып көрініп тұрған қоғамдық қатынастардың, әлеуметтік қатынастар мен арабайланыстардың шындығы. Білім, ғылым, экономиканы дамытуға, озық адами мәдениетті дамытуға деген сұраныс қаншалықты жоғары болғанымен, әлеуметтік-экономикалық шындық соншалықты төменде жатыр. Халықтың көзін ашып, насихаттап, жағдайды халықтың өзінің қатынасуымен өзгертуге бағыттар ешбір күш әлі жоқ, халық өзіне не керек екенінде түсінуге қаблетсіз. Еуропалық, Шығыстық жоғары экономикалық, мәдени өркениеттер мен халыққа жанашыр болған саяси-демократиялық қоғалыс пен күштер де әлі де қазақ даласынан тым алыста жатты. Білім мен ғылымнан өркениетті болашақты таныған Ыбрай, Шоқан, Абай сияқты ойшылдар, қазақ халқының жаңашыл рухын негіздеушілер әлі бес саусақпен санауға да жетпейтін.

Тоғызыншы сөзкөңілі қалаған қоғамға жете алмай, өмірі өтіп жатқан қоғамға көңілі толмай, құм далада, аптаған ыстық ортасында биіктеп бой көтерген, бірақта жалғыздықтан ылғалды кеңістігі тарылған жалғыз теректей киналған ұлы ақынның жан тебіренісінен туындаған әлеуметтік ойын баян етті.

«Мен өзім қазақпын. Қазақты жақсы көремін бе, жек көремін бе? Уа, бойларынан адам жақсы көрерлік, көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе таппасам да жақсы көрсем, қазақпын деп қолдауым керек пе?

Егер жек көрсем- сөйлеспеген де, топ бармаған да, араларында ақыл-кеңесші де болмаған болар едім, бұлардың ортасынан көшіп кеткен де болар едім. Бірақ бұларды жөндеймін деген, жөнделер, үйренер деген үмітім таусылып жоқ болды.

Мен өзім тірі болсамда анық тірі де емеспін, Сыртым сау болғанымен ішім өлді. Менің ашуым да, күлкімде менікі емес, әлдекімдікі.

Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміттеніп жүріппін.

Әбден біліп, үмітім үзілген шақта өзге жаққа барып үйреністі боларлық қайрат-жалынып сөніп қалды. Сол себепті жүрген бір қуыс кеудемін. «Алдында тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге болады» дейтіндей жағдайдамын».

Осындай жолдарды оқудың өзі қиналысты. Ұлы дананың осындай жан қиналысына алып келген сол кездегі әлеуметтік, рухани шындықтарды тағы бір көзбен болмасада көңіліңмен шолып өткің келеді. Жоғары адамгершілікті адами арақатынастардың, әлеуметтік әділдіктің, озық білім мен ғылымның жаршысы, өз тұлғасына осылардың бәрін сиғызып алып барушы Абай неліктен сонша қоршаған ортасы тіршілігінен түңілді? Ол көптеген тарихи танымал ғалымдар мен ақындар сияқты өмірін кітапханада, жазу үстелінің басында өткізген жоқ. Жасынан өмірден өткенінше қазақ даласының сол әлеуметтік-тарихи уақытына сай қоғамдық тіршілігінің бел ортасында, бақылаушы, қатардағылардың бірі ретінде емес, озық ойлы күрескер ретінде белсене қатынасып, бай және кедей болып бөлінген қауымдастықтың әлеуметтік қатынастары қазанында қайнап, жоқшылық пен баршылық, өктемдік, әміршілік пен ойсыз бағыныштылық, бас көтертпес күнделікті күйбең тіршіліктен бойын жазып алдына қарауға да мұршасыз халықтың мұң-мұқтажын терең сезінді. Халқын сүйген ұлы тұлға жағдайды өзгерпек болып, қолынан келетінін істеді. Алайда сол заманда ол өзі жалғыз қоғамдық өзгеріс жасауы мүмкін емес еді. Көңіл қалағанымен оның әлеуметтік-саяси және экономикалық алғышарттары даяр емес еді. Қажетті алғышарттар тек ХХ ғасырдың басында ғана қалыптаса бастады. Ал ақын-ойшылдың бір өзінің қалдырған мұрасы қазіргі заманда, жаһанданушы ХХІ ғасырда бүкіл адамзат үшін өзекті рухани қайнар бұлаққа айналып отыр. Көңілге бір тиянақ беретіні-Абайдың өзінің артына еш уақытта өлмейтін сөз қалдырғанын тірі кезінде сезінуі.

Оныншы сөз қазақ халқына өзі бір тәрбие мектебі болған тұлғаның бала, ұрпақ тәрбиесіне байланысы ой толғауын баяндайды. Ақын ойын тудырып отырған тағы да оның өмір сүрген қоғамдық ортасындағы шындықтар. Ересектер мен балалар арақатынасы, тәрбие негізіне алынған тіршілік мазмұндары.

«Біреулер құдайдан бала тілейді. Өлсем орнымды бассын, артымнан құран оқысын, қартайған күнімде асырасын дей ме?

Өзіңнен қалған дүние иесіз қалмас. Өзгеге қимайтын сенің артықша орның бар ма еді?

Дүниеде өзің қылған иттігің аз болды ма? Енді бала туғызып, оны да ит қылуға неге сонша құмар болдың?

Тіршілікте өзің жақсылық қылған кісілерің көп болса, бірде артыңнан құран оқыған болар еді. Жаманшылықты көп қылсаң, баланың құраны неге жеткізеді?

Ер жетіп, ата-анасын азаптан құтқаратын бала қазақтан туа ма екен және туған баланы сендей әке, сенің еліндей ел асырап өсірмек пе екен?

Балаң мейрімді болып, қартайғанда асырарлық болып туа ма, жоқ па? Оны өзің жақсы асырай (тәрбиелей) білесің бе? Әлде өз кінәңмен қатар балаңның күнәсіне ортақтаспақсың ба...

Өз балаңды өзің алдайсың да, алдамшы болса кінәлайсың, тентектікке, пәлекорлыққа үйретіп, жат мінезіне ренжисің. Осы баладан қайыр күтесің бе?

Құдайдан мал тілейсің, құдай саған еңбек етіп, мал табарлық қуат берді емес пе. Ол қуатты халал кәсіп қыларлық орынға жұмсамайсың. Бойындағы қуатыңды ғылымға, оқуға жұмсамайсың, оқымайсың. Ғылым, білімді ұғынарлық ақыл берді, оның қайда жібергенінді кім білсін. Ерінбей еңбек етсе, түңілмей іздесе кім бай болмайды? Сенікі – біреуден қорқытып алу, жалынып, алдап алу. Іздегенің – сол. Бұл – абыройын, арын сатқандық, сұрамшақтық. Малды иттік пен тапса да, адамгершілікпен жұмсаған ешбір қазақты көрмедім. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы – сол үшеуінен басқа ешнәрсе бойыңда қалмайды. Барында баймын деп, жоғында баяғыда маған мал бітіп еді деп мақтанады.

Жарайды, сөйтіп жүріп-ақ мал таптың, байыдың. Сол малды салып енді ғылым табу керек».

Ойшыл Сөзінен алатын басты сабағымыз – балаға не үйретсең, неге баулысаң – соны аласың. Қисық өссе – ондай адам қайдан келді деп танданудың қажеті жоқ, балаңа қарап өзінді таны. Жақсы бала тәрбиелеудің басы жолы-оған білім мен ғылым беру, еңбекке үйрету, ең алдымен, өзіңнің адамгершілікті адам болуың.

Он бірінші сөз, «қалай болғанда, қандай әдіс-айла болсада мал тапсам болды» деген қазақ қауымдастықтарының басты құндылыққа айналып алған сол заманғы күнкөріс тәсілі мен баю әдісін қатты сынға алады. Шын мәнінде сөз болып отырған өмірдегі болған құбылыстар дала кеңістігіндегі әлеуметтік қатынастардың бірқатар қыр-сырын ашады.

«Осы елдің үнемі істеп жүрген екі нәрсесі бар. Ол, әлеулі – ұрлық. Ұры мал табамын дейді, малы бар ұрлықшы әлі де баи түссем екен дейді. Ұрыны «құтқарамын» деп, немесе «ұрланғаныңды алып беремін» деп, арада даугерлер мал тауып жүр. Қарапайым халық кімдердің ұрлағанын айтамын, немесе, ұрланған малды арзанға түсіріп аламын деп, ол жүр.

Екіншісі бұзақылық. Ойында жоқ пәлені біреулердің ойына салып, «бүйтсең бек боласын», «сүйтсең кек аласың» деп ауқаттыларды азғарып мал таппақ. Олардың мақсаты – кім азса, соған керек бола қалу, азғыру, жауластыру арқылы азығын табу.

Ұлықтар болса «сені бүйтіп сүйеймін, қорғаймын» деп үміттенушілер мен алданушыларды жеп жүр.

Қара халық болса «біз осынша қауымбыз, сенің сөзіңді сөйлейміз», «сонша ауыл сойылықды соғамыз» деп партияларға бөлінгендердің соңынан еріп, ауылын, қатын-баласын сатып жүр.

Егер осы ұрылық, бұзақылық жоғалса, жұртқа (халыққа) ой түсер еді, шарушылықпен шұғылданар еді. Бай малын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілді талапқа, жақсыны тілеуге кірісер еді.

Бірақ жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақтас болғандықтан, оларды кім түзейді? Берілген серттің, адалдықтың, ұяттың осылай тоқтауысыз кетені ме? Ұрыны тиюға болар еді, бұзақылықтың тіліне еріп азғындыққа баратын байларды кім тия алады?»

Сұрақ, сұрақ, тағы да сұрақ. Қойылымдалған өмір мәселелері. Қазақ қауымының алдына қойылған сұрақтар. Қоғамдық дамудың болашағы үшін жасалған әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени қойылымдар. Адамаралық қатынастарға бағыттаған сұрақтар мен мәселелер. Дәл осы сұрақтарды ХХІ ғасыр қауымдастықтары алдына қоюға әбден болатын сияқты. Әрине, жаңа заман қауымдастықтарының тек малды ғана кәсіп етіп отырмағандығын ескере отырып.

Он екінші сөз жеке адамдардың діни сенім және ғибадат ету(сенімдік дәстүрлі әрекеті) мәдениетіне арналған.

Қазіргі заманда «Имандылық» ұғымы кең қолданылады, алайда оны айтушылар бұл сөздің мәніне бара бермейді. «Ұят», адамды іштей бақылаушы ұяттық сезім, ождан ретінде ұғылып, түсініктеліп, адами арақатынастар негізі ретінде қарастырыла бермейді. Абай түсінігінде имандылық – жоғары адамгершілік, ар-ұят, реттілік пен мәнділік көзі. Бірақ ол өздігінен келе салмайды. Адамға ізденіс керек.

«Кімде-кім жақсылы- жаманды ғибадат етіп жүрсе, жақсылыққа жасалған ниеттің жамандығы жоқ дейміз. Бірақ оның екі шарты бар, оны білсе керек. Әуелі – имандылыққа сену, оған берік болмақ керек. Екінші –имандылықты біліп болғанша осы жеткілікті деп тоқтап қалмай, үйренуді жалғастыру. Яғни, имандылықтың қандай жағдайда кәмеліне (қажетті деңгейіне) жететінін, ал нендей жағдайда бұзылатынын білмей тұрып, басқа шалма орап, намазшыл болу дегеніміз көңілдегінің бәрінің орындалуы емес.

Күзетсіз, ескерусіз иман тұрмайды, өзінді-өзің ықласыңмен бақылап, шынайы дінге шын мәнінде жаның ашымаса, салғырттық саған иман әкелмейді».

Абай өмірінің соңына таман, әлеуметтік ортасынан оқшауланған кезінде діни сенімге бет бұрып, имандылық құбылысына мән беріп, ғибадат жасайтын болған. Бұғанға дейін өткен өмірі мен оның аяқталуы алыс тұрмаған шағында өзінің ішкі дүниесімен көбірек сырласты, рухани қиналыстарын жеңілдетер тірек, басқаға айта алмайтын сырын, тылсым сезімін білдіретін құбылыс, кеңістік іздеді. Бірақ оның аузынан шығып отырған имандылық оның адамгершілік идеалымен, философиялық этикасымен ұштасып жатты.

Он үшінші сөз оның алдыңғы ойының жалғасы іспеттес. Ақын «Иман» ұғымының мән-мағнасына үңіледі, адамдық орта үшін оның пайдалылығын ашып көрсетуге тырысады, ойын өрбітеді. Имандылықтың адамға берері, адамгершілікке қосары, адамдар іс-әрекетін реттеушіліксипатын өзі де ұғына отырып басқаларға түсіндіргісі келді.

«Иман дегеніміз ұлы тәңірдің барлық адамдарға пайғамбарымыз арқылы жіберген жарлығына мойынсынып, илану» дей келе, баяндалуы барысында медреседе оқыған кезіндегі және татар молдаларынан келген сөздер мен ұғымдары пайдалана отырып қағазға түсірген ойы төмендегідей:

«Имандылық сенімге екі нәрсе керек. Әуелі имандылықты шындықта дәлелдеп, өз ісінде бекіту. Екіншісі, молдадан естісең де, кітаптан оқысаң да сол имандылыққа келтіретін нәрсеге берік болу. Өлтіремін деп біреу қорқытса да, басқалар түрлі істер істеп көрсетсе де имандылықтан айнымаған керек. Осындай иманды дәстүрлі дейміз. Енді мұндай иманды сақтауға қорықпас жүрек, айнымас сенім, босаңсымайтын буын керек.

Ал иманға негіз боларлық ғылымы жоқ, тиянақты иманы бар деуге беріктігі жоқ, алдауға, азғырғанға көніп, ақты қара, қараны ақ деп айтып қана қоймай, тіпті ант беріп жүргендерді не дейміз? Екіжүздіде иман жоқ. Иманға қарсы келер іс жасағанды құдай тағала кешірмейді, пайғамбардан шапағат (жәрдем) жоқ. «Қылыш арасында серт жоқ» деген мақалды қуат көрген пәнденің жүзі құрысын».

Сонымен Абай түсінігіндегі «имандылық» – ғылымға, ізденіске, ақылға, қорықпас жүрекке, айнымас сенімге негізделген адамгершілікті сенім. Ақ пен қараны айыра алмай тұрып, қорқытқанның айтқанын істеп жүріп иманды дәстүр ете алмайсың. Имандылық өмір шындығы, санадағы елес емес. Имандылық нақты істе байқалады, бекиді.

Он төртінші сөз. Ойшыл ғалым «Адам», «Адамдық» дегеніміз не? деген сұраққа жауап іздейді, өмірдегі адамдар іс-әрекетінде байқалған бірқатар көріністерді, қазақ арасындағы адамдықты бағалаудың әдісін сынға алады. Абай осы бір ғана Сөзінде қазіргі заман жағдайында барынша өзекті болып отырған жан-дүние құбылыстарын, оның ішкі мазмұнын бейнелейтін мінез-қылықтар мен іс-әрекеттерді бейнелейтін талдау, таным құбылысы болып отырған әлеуметтік-психологиялық құбылыстарды назарға ұсынған. Олар – «батыр», «адами жүрек», «жігер», «ер жігіт» түсініктері.

«Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма?»

Қазақта жақсы адамды «батыр» дейді, бірақ ол сөз жүректің басқа қасиеттірін анықтап бере алмайды. Рахымдылық, мейірбандық, басқаларды бауырына тартып, олардың да өзіндей адам болуына демеу беру – жүрек ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе жалған шықпайды. ...Уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жинап алғыш, көштің соғына итше ере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындағанды қиын да боса мойындау – ерлік, батырлық осы болар. Әйтпегенде қазақтың «батыры» адами жүрек емес, қасқыр жүрек деген сөз.

Қазақта адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, аңғарымдылықтың жоқтығынан азады. Білместігінен істегеніне де сенбейді. Біліп тұрып істесе – арсыз, қайратсыздығы. Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң бойын жиып аларлық қайрат қазақта кем болады.

Осы жұрттың көбінің «мықты жігіт», «ер жігіт», «пысық жігіт» деп ат қоюы – жаманшылыққа елірту, бірін-біріне айдап салу, артын ойлатпайтын азғыру сөздері. Құдайға, ар мен ұятқа теріс қарап, бойын жия алмай, жаманшылыққа, мақтанға бойын алғызып, өз ісін өзі тексермеген адам, жақсыны қойып, адам ба өзі?»

Иә, біз өмір сүрген әлеуметтік ортаның «азғырушылық», «жаманшылыққа итермелеп елірту», мақтаншақтық, қасқыр жүректілік сияқты құбылыстардан арылып болмағаны өкінішті. Одан да өкініштісі – әлемдік қауымдастықтың да осындай құбылыстарға орын беріп отырғаны.

Осы тұста Виктор Франкльдің «Ар-ұят» адамның бақылаушысы, ол адамды іштен бақылайды» деген тұжырымын еске сала кетуді жөн көрдік [4].

Он бесінші сөз. Өз өмірінде жақсыны да, жаманды да мольна көрген философ ақын «ақылды», «ақылсыз» кісі, кімдер олар деп, осы ұғымдар төңірегінде ой толғайды. Оны оқи отырып, үндемей құптағаннан басқа, жүрекке түйгенне басқа, айтар сөз де таппайсың.

«Пенде болып жаратылған соң адам дүниеде ешбір қызық көрмей жүре алмайды, көргенінің қызықтысын ойына сақтайды. Есті адам орынды істеріне марқайып, ойласа көңілі сүйсінеді. Бұл өткен өмірде өкініші жоқ екенін сезінеді.

Есер кісі өзіне орын таппай, не болса соны баянсыз қызықтап, құмарланып, өмірдің қымбатты шағын иг қорлықпен өткізіп алады. Күндердің күнінде өкінеді, бірақ одан пайда жоқ. Жастығында қызық қуып, кісімісіп, жастығы тозбайтындай, буыны босамастай көрініп, есі кіргенде екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады.

Үшіншісі – әрнәрсеге қызығушылық. Ол бойына құмарлық тудырады. Әрбір құмарлық өзіндік дерт. Құмар болған нәрсеге қол жеткізу немесе қолы жетер-жетпес жағдайы мастық пен тең. Мастық ақылдың көзін байлап, көптеген ағаттықтар жасатады, төңіректегілердің де саған деген сыни көзқарасын ашады.

Етегін ашып, көзі аспанда, жыңды кісіше ер-тоқымсыз атқа отырып шаба бергіндерді де көрдік.

Есті адамдар ақылды қолдан шығармай, басқаға өзін сынатпай жүріп ізденеді. Егер есті адамның қатарында болғың келсе күніне бір мәртебе, бомаса жұмасына бір, айына, өзіңнен өзін есеп ал! Өміріңді қалай өткізіп жатырсың, дүниеге жарамды кезінде өзін өкінбейтіндей іс жасап жүрсін бе?»

Философ-ақынның бұл Сөзі қазіргі қоғамдарға да қатынасты әлеуметтік-антропологиялық, әлеуметтік-психологиялық танымдық құбылыстарды қозғап қарастырған. Қазірде мән беріле бермейтін, бірақ адам өміртіршілігі үшін маңызды ұғымдарды танымдық ортаға шығарған. «Баянсыз қызық», «ақылдың көзінің байлануы», «есті адам», «төңірек», «өзіндік дерт ретіндегі құмарлық», «өзінен өзінің есеп алуы», «орынды істер», «мастық». Ойшыл бүгінгі қоғам адамдарына өмірлік мәндә саап беріп, саналы адами тіршілікке бағдарлап тұр.

Он алыншы сөз. Тағыда айналадағы жанынаға жайсыз тиген мінез-құлықтар мен іс-әрекеттер туралы сыни көзқарас. Бұл Сөздегі сыни көзқарас өзін діни сенімшімін, дін жолындамын деп санайтын адамдарға қатынасты.

«Қазақ құлшылығым құдайға лайықты болса екен деп кам жемейді. Тек жұртшылық істегенді қайталап, жығылып-тұрғаны болмаса.

Саудагер несиесін жинап келсе «тапқаным осы ғана, саған бола жерден мал қазамынба?! – деп сауда

жасаған адамның өзін кіналайды. Құдай тағалаға да қатысы саудерге қатынасына ұқсайды. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, үйреніп әлек болғысы жоқ, «білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене алмын» дейді. Оның тілі өзге жұрттан ерекше жаратылып па?»

Ойшылдың пікірінше, құлшылық етушілердің рәсімдік іс-әрекеті мен ойына алған ықласы арасында үлкен алшақтық жатыр. Рух тазалығы, бұл жолда ізденістің, өзіндік тәрбиенің керектігі назарға алынбайды. Әйтеуір басқалардың істегенін қайталай салу. Өзі сиынатын құдіретті құдайға қатынасы саудагерге қатынасына ұқсап жатады. Рухани сезінуден тыс жатқан сиынудан оған қандай пайда?

Шындап келгенде ұлы ақын әлеумет ортасындағы қоғамдық сана мен әлеуметтік мәдениет туралы мәселе көтеріп отыр. Келесі Сөзінде басталған ой жалғасын тауып, тереңдей түскен, тұлға туралы іргелі ілімге ұласқан.

Он жетінші сөз, өзіндік әлеуметтік-философиялық құнды шығарма. Жас ұрпақты тұлға етіп, яғни, әлеуметтік бейнедегі жеке адам етіп тәрбиелеу барлық қоғамдардың, әрбір аға ұрпақтың парызы мен қажеттілігі. Алайда заман, уақыт өзгерген сайын «Тұлға, ол қандай адами қасиеттерді бойына жинақтаған адам? – деген сұрақ үнемі алдан шығып отырады. Сондай сұраққа әлеуметтік-саяси-философиялық-психологиялық тұрғыда бейнелендірілген әңгімелеу жолымен жауап берген, ол – Абай Құнанбаев.

«Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтып, таласып, ғылымға келіп жүгініпті.

Қайрат айтыпты: Ей, ғылым, өзін білесің, дүниеде еш нәрсе менсіз кемеліне келмейтінін; әуелі өзіңді білуге ерінбей, жалықпай үйрету керек, ол менің ісім. Құдайға ғибадат етіп, ерінбей, жалықпай орнына келтіру де менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал табу, абырой мен мансап та еңбексіз табылмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеген үйір болғызбай, бойды таза сақтататын, күнәкәрлықтан, көрсе қызарлықтан, нәпсіні шайтанның азғыруынан құтқаратын, адасып бара жатсаң бойды қайта жиғызатын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады?

Ақыл айтыпты: Дүниеде, не ахиретте не пайдалы, не зиян, оны білетін – мен, сенің сөзіңді ұғатын – мен, менсіз паданы іздеп таба алмаса, зияндыдан қашып құтыла алмаса, ғылымды ұғып-үйрене алмаса, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды?

Жүрек: мен адамның денесінің патшасымын, қан мемен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тіршілік жоқ. Жағдайы жақсы кісіге кедейдің, аш-жалаңаш адамның жайын ойлап төсегінде дөңбекшітетін де мен. Үлкен алдында ұят сақтап, кішіге рахымшылық істететінде, мен. Бірақ мені таза сақтамай, ақырында қор қылады. Мен таза болсам, адам баласын алдамаймын, жақсылыққа елжіреп, жамандықтан жиренемін, әділет, нысап, ұят, рахымшылық дейтін нәрселердің бәрі менен шығады. Менсіз осылардың күні не, осы екеуі менімен қалай таласыды? – депті.

Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

- Ей, қайрат, айтқаныңның бәрі рас, айтылмаған да өнерлерің бар, оның бірінің сенсіз болмайтыны рас. Бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, залалың да аз емес, кейде не жақсылықты, кейде тек жамандықты ұстап кетесің, соның жаман.

- Ей, ақыл, сенің айтқаныңның бәрі рас, тәңірі жаратқан екі дүниенің жайын сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амалда, айл да сенен шығады. Жақсыны да, жаманды да сүйесің, екеуінің де іздегенін тауып бересің, соның жаман.

- Сен үшеуінің басынды қосу менің ісім дейді ғылым... Бірақ билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл сенің қырларың көп, жүрек сенің көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа қуанады, жамандық айтқаныңа жүрмейді. Орынды іске күшінді аямайды, орынсыз іске қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басынды қос, бәрін жүрекке билет, – деп ұқтырып айтқан екен ғылым, – үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым».

Сөйтіп, адамды тұлға етіп қалыптастырушы және тұлға ретінде әрекет еткізуге тиісті үшеу – жүрек, ақыл, қайрат, өздерінің басын қосуға мүмкіндік беретін жауапты ғылыман тауыпты.

Он сегізінші сөз. Автор адам мәдениетін, киіну мәдениетін, талғампаздықты, шынайы және алдамшы кербездікті сөз арқауы етеді.

Шынайы немесе алдамшы кербездік, адамның сыртқы мәдениеті мен ішкі мәдениетінің үйлесімділігі адамды адам ететін қасиеттердің бірі. Алайда ол тек әдемі киініп, жақсы көлікке міну емес. Ішкі-сыртқы үйлесімділіктің негізінде ақыл, ар-ұят, білім-ғылымға құмарлық пен жақсы мінез жатыр. Әлеуметтік мінез. Ол қазіргі әлеуметтану, тағы басқа гуманитарлық ғылымдардың зерттейтіні, тұлғалық қасиеттің басты көрсеткіші.

«Адам баласына киімді кірсіз, сыпайы және таза кимек керек. Өз дәулетінен артық болып байқалатын, артық болмаса да көңілге қуат берердей етіп киіну – кербездің ісі.

Кербездің түрлі қылығы болады: бірі –бет-пішінін, сақал-мұртын, денесін, жүрісін түзеп, шынтағын

көтеріп таранып әлек . Келесісі – сыпайы, жұғымды жігіт болып көрінуді, өзінен ілгерілерге жақсы болып көрініп қалуды, өз қатарлылардың қызғанышын тудырып, «осының атындай ат мініп, осылайша киім кигеннің не арманы бар екен» деп қызығуын тудырғанды ұнатады. Мұның бәрі ақымақтық...

Тегінде адам баласы, басқа адам баласынан ақылымен, арымен, ғылымымен, жақсы мінезімен озбақ. Одан басқа нәрселермен оздым деу – ақымақтық»

Он тоғызыншы сөз. «Естілік» дегеніміз, «сөз қадірі» дегеніміз не? Оның адамға берері не? Ойшыл осындай сұрақтарды қоя отырып, оның жауабын жазып қалдыруға тырысады. Өзі үшін емес, әрине, басқалар үшін, өзінен кейінгілер үшін.

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып көріп, дүниедегі жақсы мен жаманды таниды, көргені, білгені көп болғаны білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін есіне сақтаған кісінің өзі де есті болады, әрі жаман дегендерден сақтанса, оны адам десе болады.

Естілер сөзін есіткенде жалтақтап, сырғанақтап, ұқпай қалғанын қайта қайырып ұғып алуға ниеттенбей, сөзді түсінгенімен шыға бере бұрынғы қалпын қайталаса, естіп-есітпей не керек (естігеннен не пайда).

«Осындай сөз танымайтын елге сөз айтқанша, өзінді танитұғын шошқаны баққан жақсы» бір хакім айтқан екен», – деп жазды адамгершіліктің Ұлы ұстазы. Жазылған құбылыстар өз ортасының шындығынан туындағаны даусыз, бірақ қазіргі заманғы әлеуметтік орта үшін де ақын ойының өзектілігі жоғары. Есті ұрпақтың есті ересектер арасынан ғана өсіп шығатыны айқын. Сөз, сөйлеу әлеуметтік арабайланысты жасаушы коммуникация құралы десек, «қадірлі сөз» дегенімізді өзі қоғам мәдениетінің іргетастық негіздерінің бірі емес пе?!

Жиырмамыншы сөз. «Жалығу»... Терең ойлы кемеңгер адам неге, неден жалықты? Өз дәуіріне симағандығынан, саналы іс-әрекетінің күткеніне жеткізе алмағанынан, ойын ұғатын, ісін қолдайтын әлеумет ортасын таппағандығынан...халқының мүддесін шешу мүмкіндігі шектеліп, жігері мұқалғандығынан. Пәндеге тән қызықты қызықтап көрді, бірақ ұлы тұлға ретіндегі идеялары мен ойларын өмір сүріп отырған ортада іске асыру мүмкін еместігі көңіліне қаю салып, «жалығу» туралы да жаздырды.

«Тағдырдың жарлығын білесіздер – өзгермейді. Пәндеде бір жалығу деген іс бар, ол да адам тағдырымен қоса жаратылған. Оған бір іліксе, адамның одан құтылуы қиын. Қайраттанып, сілкініп тастап кетсең де, ақыры тағы келіп жеңіп алады.

... Адам баласының жалықпайтын нәрсесі бар ма? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, тойдан да, әйелденде көңіл қалады. Бәрінің де баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суи бастайды.

Дүние де бірқалыпты тұрмайды, құдай тағала әрбір мақлұққа бірдей, бірқалыпты ғұмыр берген жоқ. Олай болса көңіл қайдан бірқалыпты болып тұра алады? Бірақ осы жалығу деген коргенінің бәрінің баянсыздығынан туындайды. Ғұмырдың баянсыздығы мен көрген-білген қызығының шолақтығы жалықтырады. Бұлай болғанда ақымақтық пен қайғысыздықтың өзі бір ғанибет екен деп ойлаймын».

Ал ақымақтық пен қайғысыздық қолыңнан келмесе ше? Әлеумет ортасында өмір сүре отырып, көзі болса да «соқыр», сезімі болса да «сезе алмайтындарға ғана тән іс бұл.

Туған халқының басында бар қиындықтарды жан-дүниесімен сезінген, одан алып шығудың жолын іздеп, бүкіл ой-жігерін жұмылдырған тұлға ондай «ғанибетті» қайдан тапсын... Ойшылдың қайғысы халқының қайғысы еді, оның ой-өрісі елін жарқын болашаққа жетелейтін сана, сана мәдениеті өрісі болатын.

Жиырма бірінші сөз. «Мақтан», «мақтану», «мақтаншақтық».

Уақытындағы қазақ қауымдастығы кездесіп тұратын арақатынастар мен мінез-қылықтар шындықтарына негізделген Ұлы тәрбиешінің әлеуметтік шығармалары жүйесіндегі кезекті толғанысы. Бірақ аталған психологиялық құбылыстар бүгін арамызда жоқ па? Әлде тек мақтаншақтыққа негіз болар құбылыстар ғана өзгерді ме? «Үлкендік» дегеніміз не екен?

«Адам баласының азды-көпті өмірінде мақтаннан тыс болмағы – қиын іс. Мен сол мақтанның екі түрлісін байқадым: біреуін үлкендік, екіншісін мақтаншақтық деп атадым. Ішінен өзін-өзі бағалап, надандықтан, жеңіл мінездіктен, мақтаншақ атанудан, әдепсіздік пен арсыздықтан, баласыздық пен пайдасыздықтан, сұрамшақтықтан, өсекші, өтірікшілдіктен, алдау, тағы басқа кеселдерден сақтанып, өзін ондайлардан жоғары ұстау –Үлкендік. Ол сондай үлкендігімен мақтаулы болады.

Екіншісі, мақтаншақ – олардың өзі туралы айналасындағылардың не деп жатқанында ісі жоқ, оны елемейді де: бірі – басқаларға мақтанарлық мақтан іздейді, надан болса да адам; екіншісі – ел ішінде мақтанарлық мақтан іздейді, адамдығы толық емес надан; үшіншісі – өзге кісі қостамайтын мақтан іздейді. Жатқа мақталсам, елім мақтар, елім мақтаса ағайыным мақтар, одан әрі өзімді өзім мақтап жетемін дейді. Наданның наданы, өзі адам емес».

Қоғам және әлеуметтік өмір кеңістігінде кездесіп келген Адамдықтың және адамдық еместіктің тағы

бір қырын сөз етті халықтың ұлы тәрбиешісі. Ол тек хат танымайтын сауатсыз адамды ғана «надан» деп отырған жоқ. «Надан» ұғымы өзінің елі үшін еткен адал еңбегінің нәтижесімен келген мақтаныш, ризашылық сезімнен тыс жатқан, өзін өзінің «жақсы көруі», басқадан өзін артық санауы тудырған, қолдан жасалған мақтаншақтықты сипаттап беру үшін қолданылған.

Жиырма екінші сөз. Ойшылдың бұл Сөзінде ойтолғауына арқау болған әлеуметтік-психологиялық мәндегі ұғымдар «Қадірлі», «қадірлеу». Кімдер қадірлеуге лайық, олар несімен қадірлі? Жауап мазмұны ақын өмір сүрген уақыттың әлеуметтік-тарихи, экономикалық-мәдени шындықтарымен байланысып жатыр, бірақ қай заманда болсын түпкі мәнін жоғалтпақ емес.

«Дәл осы күнгі қазақтың ішінен кімді жақсы көріп, кімді қадірлей аламын деп ойлады.

Байды қадірлейін десем, оның өз басына еркі, өз малына еркі жоқ, басқалармен күш таластырып, жүздеген адамдардан өзін қорғауды жалынып сұрап, сол үшін малын үлестіріп жүр. Онысы мырзалық емес. Қуланып алған «қорғаушылар» оны қорығып, кім болса соға жем болып жүр.

Мырзаларды қадірлейін десем, осы күні шынайы мырза жоқ. Біреулері мал бергіш мырза баршылық, пайдамды келтірем деп мырзалық етеді, енді бірі «артын» ашып, күнәға батып, есі шығып жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десем, сатып алған, жалынып сұрап болыстық пен билікте ешбір қасиет жоқ.

Мықтыны силайын десем, жаманшылықта елдің бәрі батыр, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділетті, ұятты, нысапты адам елде жоқ.

Ғарып-кедей бишараларды құрметтейін десең, момындығында есеп жоқ. Енді қалғаны қу мен сұм ғана.

Сонымен кімді сүйдік, кімнің тілегін тіледік? «Ырыс баққан, дау бақпас» деп тіршілігін жасап, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аяп, соның тілеуін тілемесең... Содан басқаны таба алмадым».

Осылайша Абай әлеумет ортасын, олардың арабайланыстық негіздерін танып білудің өзіндік әлеуметтік-психологиялық, адамгершілік-рухани әдіснамасын берді деуге болар. Олар – «әділдік», «ұят», «нысап». Ой толғауы барысында ақын сол әлеуметтік-тарихи кезіндегі қазақ даласының әлеуметтік қабаттық (стратификациялық) сипаттамасын берді. Олар – бай (малды адам), оны «қорғаушы» қарқулар, билік иелері (болыс, би), қауымдастықтар арқа сүйеген батырлар, момындығымен ерекшеленген кедейлер, халық арасында қулығын асырып күн көріп жүрген «сұмдар». Осы әлеуметтік ортада өзіне арқа сүйер тірек болар, қадір тұтар адамын таппай қиналды. Бүгін біз бұл жағдайды біз қазақ даласы әлеуметтанушысының өз уақытынан қаншалықты озық тұрғанын барынша сезіне түсеміз.

Жиырма үшінші сөз. «Қуаныш», «жұбаныш». Халқым немен қуанады, онысы қуаныш боларлық іс пе? – дей келе қазақ даласы ойшылы өз көзқарасын төмендегіше білдіреді:

«Біздің қазақты ондырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш бар.

Оның қуанышы – біреудің жаманшылығын тауып, өзінің ондай болмағанына қуанып, «пәленшеден сақтасын» деп өзін оған қарағанда таза кісімін ғой деп қуанады. Оған құдай тағала пәленшеден тәуір болсаң болды деп айтып па? Жаманмен салыстырып жақсы болмақ па? Бұл бәйгеге қосқан 100 аттың артында қалғандары нешеу деп деп сұрағанмен бірдей. Мен артта қалған бес аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш?

Енді жұбанышы: жалғыз бізбе, елдің бәрі сөйтіп жүргі ой, «көппен бірге көрген ұлы той» деп жұбанады. ...Ғылым көпке келіппе? Даналық біреуден тараппа, көптен тарап па?...Жер білмеген көп адасып жүрсе, бір жер білетін адамның керегі жоқ па? Жұт келсе елдің бәрінің жұтағаны жақсы ма, әлде жарым-жартысының аман қалғаны жақсы ма? Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш?».

Бір қарағанда шағын ғана шығармада өте терең әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық және саяси мән жатыр. Ағартушы бұл жерде жекелеген адамдарды емес, тұтас алғандағы әлеуметтік қауымдастықты алып қарастырып отыр. Көптің істегенін істеп, ол ахуалынан өзі қанағат тауып, ізденіссіз, жеке дара талпыныссыз, өзін-өзі жұбатып жүріп жатқан халық ортасы. Тобыр емгенде кім? Бұлардың қуанарлық, жұбанарлық жайы бар ма? – деп қиналды Ұлы ойшыл.

Жиырма төртінші сөз. XIX ғасырдың соңына жақындаған, Ресей патшалығы отары жағдайындағы қазақ даласы мен қоғамдық ортасы. Ақын, әлеуметтанушы, саясаткер, философ Абай халық өмірінде кездесіп келе жатқан бірқатар келеңсіз жағдайлар, дала дамуына бөгет болып келе жатқан, сіңісті болып алған бірқатар жағымсыз іс-әрекеттерді саясаткер ақын қатаң сынға алды, халқының әлеуметтік-экономикалық дамудың артында қалып отырғанына жаны ауырады.

«Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал табуы, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бір-бірімізді аңдып, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Халқы бізден көп дүниеде қала да бар, жер бетін шарлап көріп жүрген кісі де толып жатыр.

Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бір-бірімізді аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасынан да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, табысты басқа жолмен тауып, басқа жақтан түзу жолмен іздеп, кең өріске шығарар күн болар ма екен?

Әй, қайдан болсын! Жүз қараға (мал басына) екі жүз кісі сұғынып қарап жүр ғой, бірін бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?»

Көшпенді тіршілік жасап, экономикалық тірегі мал, мал өсіру болып келген әлеуметтік ортада мал тек әл-ауқат көзі болып қана қойған жоқ, әрі талас-тартыс, ұрлық, бәсекеге себепші болып келді. Ойшыл қазақ даласының да басқа елдердегідей қаласы, өндірісі дамыған елге айналуын армандады. Оған апарар жол ел ішіндегі ынтымақ, кері тартпа іс-әрекеттен арылу деп санады.

Жиырма бесінші сөз. Ағартушы, саясаткер Абай халқын білімге, ғылымға, өнерге шақырады, басқа халықтардың озық мәдениетінен үйренуді, білім мен мәдениет арқылы ғана басқа дамыған халықтармен теңесудің мүмкін болатынын жазды. Сонымен қатар дәл сол уақытта балаларды оқыту мүмкіндігінің шектеулі екенін, бар мектептердің діни мектептер екенін ескере отырып, оқығаны табыс табуына бағдарланғанын қалады.

«Балаларды оқытқан да жақсы, құлшылық қыларлық, түркі танырлық қана оқытса болады. Бұл жер әлі ислам діні қонбаған жер. Алдымен мал тауып, содан соң араб, парсы оқуын тереңдетсе болар. Қарны аш адамның көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ағайынның араздығы мен ішер астың тапшылығы да әртүрлі пәлеге үйірлендіруге себеп болатын нәрсе. Мал тапса, қарын тояды. Одан соң білім тұрмақ өнерде керек болар. Соны үйренейін, немесе баламды үйретейін деген ойға келеді.

Орысша оқу керек, керемет ғажайыптар да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста бар. Залалынан қашық болуға, пайдалысына ортақ болып, тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Олар дүниенің тілін біліп, осындай болды. Сен оның тілін білсең көкірек-көзің ашылады. Тілін, өнерін білген кісі онымен теңдесу мүмкіндігіне ие болады, кемсініп жалынбайды... Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі.

Осы күні орыс ғылымын баласына үйреткендер соның қаруымен жабайы қазақты бағындырсам дейді. Жоқ, олай етпеу керек. Табысты қалай адал еңбек арқылы табуды үйренгендер көп болса, ұлықсыған (билеуші) орыстардың заңсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болу үшін емес, біз де ел болып, басқа халықтар білгенді біліп, қатарға қосылу қамымен балаларды үйрету, үйрену керек».

Автор қазірде орыстан оқыған балалар арасынан дұрыс білімділер шықпай жатыр деп қынжыла отырып, оның басты себебі деп оқуға ауқаттылардың өз балаларын бергісі келмей, кедей балаларын орысқа (қазақ даласын отарлаушылар қолына) тықпалап қорлап беріп отырғанын әрі ағайын ортасының оларға теріс ықпалы тиіп отырғанын айтады.

Ақынның бұл Сөзіндегі қорытынды ұстанымы мынадай:

«Турасын ойлағанда, балаңа барынды салда орыстың ғылымын үйрет! Мен айтқан жол мал аяр жол емес. Балаң адам болсын десең – оқыт, мал аяма! Әйтпегенде бір ит қазақ болып қалған соң саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме немесе халыққа рахат көрсетер ме?»

Ойшылдың көңіліндегі қазақ білімді, өнерлі, халқының мүддесіне адал қызмет ететұғын, артқа тартар кесір-пәлелерден бойын алыс ұстаған, қазақ даласын алдығы қатарлы елдермен қатар қоюға қызмет ететін парасатты жас қазақ еді.

Жиырма алтыншы сөз. «Бәсеке», «надандық», басқаны ызаландыру... Өзі өмір сүрген әлеуметтік-саяси ортадағы осылар сияқты келісімсіз әлеуметтік-психологиялық құбылыстардың оркениеттілікпен келісе бермейтін көріністеріне қынжыла отырып, ақын «надан ел қуанбас нәрсеге қуанады» деп, халқының өз түсінігіндегі мәдениеттен алыс жатқанына ренішін білдіреді. Мәселе қандай бәсеке туралы болып отыр?

«Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, күреске түсірген балуаны жықса, салған құсы аң ұстаса, бәйгеге қосқан иті өзгеден озып шықса, есі шығып бір қуанады. Содан артық қуанышы бар ма? Әй, жоқ шығар.

... Жүйрік ат әр елдерде де болады, күшті жігіт те тек бір елден шықпайды. Мұның бәрін адам өз өнерімен жасаған жоқ. Жеңіс те үнемі келе бермейді. Олай болса жеңіліс үшін, біреудің жеңілісі үшін жерге кіргендей ұялып, несіне қорланады екен? Қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ. Әлде басқаларды ызаландырсам деген ойы болмай қалды ма?

Ойлап қарасаңыз, надан ел қуанбас нәрсеге қуанады, ұялар нәрседен ұялмайды, ұялмас нәрседен ұялады. Мұның бәрі надандық, ақымақтықтың әсері. Айтсаң «рас, рас» деп мойындайды да, шыға бере бұрынғы дағдысында басқалардың бірі болып кете барады. Көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмай, тиянақсыздыққа түсіп кетеді. Не жаманшылық болса да, қазақ оны әдетіне айлаңдырса, оны тек қорыққанда немесе өлгенде ғана тоқтатар. Ақылына жеңгізіп, мұным теріс екен деп, өздігінен тоқтаған адамды көрмессің».

Әрине, қауымдастық мүшелерінің осы қауымдастықтың басқа мүшелерінің қуанышына ортақтасып, көңілін білдіруі табиғи құбылыс сияқты. Ғалымның айтып отырғаны – тамырланып алған қызғаныш, жалған бәсеке, білімсіздік пен өзінің мінез-қылғына немқұрайдылық. Оның жинақталған сипаттамасы – надандық.

Жиырма жетінші сөз. (Сократ Хақимнің сөзі). Бұл Сөзінде қазақ даласының ойшылы философ ғалымы – Сократ пен оның ғалым шәкірті Аристодемді өзара пікірлестіре отырып, діни сенім, адам жаратылысы мен ақылы туралы ой қозғаттырады.

«Бір күні Сократ Хақим құдайға құлшылық қылғандарға күліп жүретін ғалым шәкіртіне:

- Әй, Аристодем, сенің білуіңше, істеген өнерімен адамды таң қадырар кісі барма» – деді.

- Толып жатыр, қазірет.

- Бірінің атын айтшы.

- Гомердің ақындығы, оның Софоклдің трагедиясы мен Зевксистің суретшілігін баяндауы, басқа да өнерлері белгілі болғандар, – дейді.

- Олай болса қайсісі ерекше мақтауға лайықты, жансыз, ақылсыз құр пішінді жасаушы ма, әлде жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма?

- Соңғысы лайықты, бірақ ол жаратушының жасағаны, өздігінен, өз тәжірибесінде солай болмаған ғой.

- Иә, пайдалы нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп тұрады, кейбірінің анық байқалып тұрмайды. Соның қайсысын дұрыс көресің?

- Әрине, пайдаға бола жаратылғанын.

- Иә, олай болса жаратушы адамға пайдасы бар бес сезім мүшесін берді.

Әуелі көзді көрсін деп берді, әйтпегенде қалайша дүниедегі көрікті нәрселерді көріп, ләззат алар едік? Көз нәзік болған соң оны қоғап тұратын қабақ беріпті. Желден ұшқанды қаға берсін деп кірпік беріпті. Құлақ болмаса жақсы үн, ән мен күйді естіп ләззат ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе жақсы иіске ғышық болып, жаман иістен қашық бола алмас едік. Таңдай дәм білмесе не тәттің не қаттыны айырмас едік. Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе және осының бәрі біліп істелген істің дәлелі емес пе?... Ей, Аристодем! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни, адамнан басқа ақыл жоқ деп ойлайсың?

Осыны естіген Аристодем ғалымның жаратушының артықшылығына шүбәсі қалмады. Дегенмен ол өз ойын былайша жалғастырды:

- Адамның денесі, өзің жүрген жердің құмына ұқсас емес пе? Денендегі су жердегі сулардың бір тамшысы емес пе? Ақылға қалай ие болдың десек, қайдан келседе жан деген нәрсе келді, сонан соң ақылға ие болдың.

Бұл ғаламды көріп өлшеуге ақылың жетпейді, оның жарасымды, ешбір бұзылмайтын заңдылығын көресің. Оның таңғажайып құбылыстары өзінді таңдандырады. Осының бәрі кездейсоқтық па, әлде осының бәріне иелік жасаушы өлшеусіз ақыл бар ма? Бұл өлшеуіне ой жетпейтін дүние, әрқайсысы керекке жарамды етіліп, бір бірімен байланыстырылып, адамның ақылымен өлшене бермейтін заңдылыққа бағындырылып жаратылған.

Айтқанының бәрі рас, жаратушы артық ақыл иесі екені, ұлықтығы мағлұм болды. Бірақ сондай ұлық құдай менің құлшылығыма неғып мұқтаж болады?

- Ей, Аристодем, қате айтасың. Мұқтаж болмағанда, біреу сенің қамыңды жесе, сенің оған қарыздар екендігіңе де ұстаз керек пе?

Аристодем:

- Ол менің қамымды жейтінін мен қайдан білем?

Сократ хайуандармен адамдардың дене бітімі мен ақылындағы айырмашылықтарды айта келіп, адам тіршілігінің адами ақылдың нәтижегісі екендігін айта отырып:

- осының бәрі адам баласын артық көріп, қамын әуелден алланың өзі ойлап жасағанының дәлелі емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыз екені мағлұм болды ма? – депті».

Ойшыл пікір үндестігі арқылы ой өрістете отырып, табиғи жаратылыстағы адамның басқаларынан артық, неғұрлым жетілген түрі екендігін, оның артықшылығы – ақылында екенін баяндайды. Адам – ақыл иесі, ұлылықтың қайнар көзі дей келе ақын адамның тек әлеуметтік құбылыс қана емес әрі биологиялық құбылыс екенін тұжырымдайды. Әлеуметтану ғылымын негіздеушілер О.Конт пен Г.Спенсер де осындай көзқараста болған еді,

Жиырма сегізінші сөз. Бұл Сөзінде ақын «Бәрі құдай тағаланың бұйрығы, жаратқаны» деген иланым мен өміртіршіліктегі шындықтар арасындағы қарама-қайшылықтар туралы ой қозғайды, өз көңіліндегі кейбір сұрақтарға жауап іздейді.

«Ей, мұсылмандар! Біреу бай, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреуі есті, біреуі есер

болса, біреудің көңілі жақсылыққа, екіншісінің көңілі жамандыққа бейім болса, біреу бұлар неліктен десе, сіздер: «құдай тағаланың жартуынан, бұйрығынан» дейсіз.

Олай болса, біз құдай тағала мінсіз, өзі әділ дегеніміз ше? Енді қарасақ құдай тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен, қатын-баласын асырай алмайтындай кедейшілік береді екен, ешкімге залалы жоқ момынды ауру етіп қор қылады екен, ұры мен залымды дені сау жасайды екен...

Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шығарып, жол салып, түзікті бейіске шақырамын, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пенденің бірін мейрімді, бірін жаманшылыққа мейірлі етеді екен. Осының бәрі құдай тағаланың мінсіз, кешіруші рахымшылдығына, әділдігіне лайық келе ме?

...Әрбір ақылды адамға иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз екен. Және әрбір шындықта бар іс ақылдан қорықпаса керек. Солай делік. Енді біз ақылды еркіне жібермесек, құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде көне ме? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Онда саған «жақсылық, жамандықты жаратқан құдай, бірақ істеткен құдай емес, байлық пен кедейлікті жаратқан құдай, бірақ бай, кедей қылған құдай емес» деп нанып, ұқсаң болар, әйтпесе – жоқ».

Ұлы ақын, ағартушы өмірдің шындығына оймен, әлеуметтік сезімталдығымен бойлай келе оның халық арасындағы идеяландырған түсініктермен үйлесе бермейтіндігін назарына алды. Әділдік иесі құдайтағала неге біреуді адамгершілікті, екіншісін жаманшылыққа бейім етті? Діни сенімнің әлі де беймәлім жасырын тұрған жағы бар деген болжам жасады ойшыл.

Жиырма тоғызыншы сөз. Халық данасы бұл Сөзінде халықтық сана деңгейінде айналыста жүрген бірқатар мақалдардың әлеуметтік-саяси мәні мен мазмұнын сынға аладды, оларды қоғамдық ойды тежейтін құбылыс ретінде бағалайды.

«Қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгілі не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтыны бар.

«Жарлы болсаң, арлы болма». Ардан кеткен соң тірі болып жүргенің құрысын. ...Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, керісінше, жанын салып қарманып, адал еңбекпен табыс іздемек – ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса қар жанады», «Атың шықпаса, жер өрте», «Алтын көрсе періште, жолдан таяды», «Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті».

Қалауын табамын деп қорлықпен өмір өткізгенше, табысты жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой. Жер өртеп шыққан аттың несі мұрат? Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсе қызар сұмдығын ақтағалы айтқаны ғой. Ата-анасынан малды тәтті көретін антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар? ... Осындай білместіктен айтылған сөздерінен барынша сақ болу керек».

Мақал-мәтелдердің шынайы өмірмен байланысып жатқанын, оның әлеумет ортасындағы адами қатынастардың «айнасы» екенін еске алсақ, олар маңызды таным мен ақиқат көзі болып табылады. Аталған мақалдар табыс табудың ар-ожданмен келіспейтін жолдарының болып тұрғанын дәлелдейді. Халық тәрбиешісі арлы іс, адал еңбекті өсиет етті, көрсеқызарлықтан аулақ болуды, білместікпен айтылған мақалдардың жақсылыққа әкелмейтінін атап көрсетті.

Отызыншы сөз. Тағы да бір туған халқына жаны ашығандықтан туындаған сыни пікірі. Әлеуметін тек жоғары әдеп пен мәдениет деңгейінен көргісі келген ғұламаның төңірегіндегі шындықтан туған ойы.

«Естілігі, ары жоқ, намысты білмейтін, кең толғау үлкен ойы жоқ, құр мақтан, бос былжырған сөзі көп кісілер баршылық. Мойнын бұрып қойып: «Өй, тәңір-ай, қойшы, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп пе, мен одан сауын сауып отырмын ба» деп, «Одан аяған жаным бар ма?» деп соғады. ... «Ұялмас бетке талмас жақ береді» дегендей, боссөздік, арсыздық пен ұтсыздықтың бір де.

Ай, құдай-ай! Сертке тұрар ер, дүниені бір тиын көрмейтін жомарттық, көпшілік қамын ойлайтын мырзалық тұрмас па еді адам бойында?»

Отыз бірінші сөз. Ақын жақсы сөзді тыңдау аз, оны еске сақтап алу керек деген ойын білдіре отырып, есте сақтаудың жолдарын айтады. Сонымен қатар бойды одан аулақ ұстауға қажет ой кеселдерін де атап көрсетеді.

«Естігенді ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: Бірінші – көкірек ашық және берік байлам болуы; екіншісі – көңілмен тыңдау, ынтамен ұғыну; үшіншісі – сол нәрсені ішіннен бірнеше қайталап, ойыңа салып, көңілге бекіту; төртінші – ой кеселдерінен қашық болу, егер кездесе қалса, оған салынбау.

Ой кеселдері – уайымсыздық, салғырттық, ойын-күлкішілдік, құмарлық. Бұл төрт нәрсе бүкіл ақыл мен ғылымды тоздыратын нәрселер».

XX ғасырдың белгілі психологтары (Л.Выготский т.б.) оқушыға білім сырттан таңылмауы керек,

берілген білімді ол өзінің ой-санасынан өткізіп саралап, керегін есіне сақтап, оны ендігі жерде өз біліміне айналдырады деп тұжырымдаған. Ал Абай бізге не айтты? Білім, ғылымды үйреніп, Өзінікі етудің алғышарттарын айтып отырып, «ой кеселі», «ашық көкірек», «берік байлау», «ынтамен ұғыну» сияқты қазіргі уақытта да әлеуметтік тәрбиеге қатыса бар ғылымдардың танымдық құбылысы болатын ұғымдарды атады.

Отыз екінші сөз. Бұл әлеуметтік шығармасында ұлы ұстаз білім мен ғылымды іздеп, тауып, игеріп, шынайы білімді және парасатты адам болу үшін алты шартты орындау керек деп, сол шарттарды нақтылап атап көрсеткен.

«Білім-ғылымды үйренбекке талап етушіге әуелі мыналарды білу керек:

Бірінші – білімге, ғылымға қызығушылық, ынтамен, құмарлықпен іздеп, тауып, көңіліңе қондыру. Әйтпегенде істегенің өгей шешенің балаға мейірімі тірізді болар.

Екінші – ғылымды үйренгенде ақиқатты білу үшін үйрен. Әйтпесе ісің сөзділікке алып келеді, шатастырады. Ғылым менмендіктің, күншілдіктің жолы емес...

Үшінші – ақиқатқа тырыс, шынайылыққа көзіңді жеткіз және оны ұста, айрылма. Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші – адамның ішкі дүниесінде білім-ғылымды дамытуға ықпал етер екі қаруы бар. Олар - пікір алысу, ойласу және табылғанды сақтау, қорғау. Бұлар молаймайынша ғылым молаймайды.

Бесінші – төрт нәрседен қашық бол. Ол туралы мен жоғарыда айтқанмын - уайымсыздық, салғырттық, ойын-күлкішілдік, құмарлық. Бұлар халықтың, дәулеттің, ғибраттың, ақылдың жауы. Ар бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы – ғылым мен ақылды сақтайтын мінез керек МІНЕЗ деген сауыт бар. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлық, жеңілдік, кез келіп қалған қызыққа бой алдырып шайқалып кете берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Қоярға орын таппасаң ғылымды қайда сақтайсың? Азғыруға келмейтін, істеймін дегенді істететін, тұрамын дегеніңе тұрғызатын ақыл мен қайрат керек!»

Абайдың осы айтқан ұстаздық, даналық ақыл-кеңесі дәл қазіргі ХХІ ғасыр азаматы үшін өзінің толық мән-мағнасында өзектілігін сақтап отырғандығы ақиқат. Білім мен ғылым өрісіне бет алған жастар үшін де, ғылымның елеулі деңгейіне көтерілдім деп марқайған ересектер үшін де. Өз уақытынан әлденеше ғасырға озып шыққан даналық деп осыны айт. Бұл ілімдер қазіргі заманғы ғылымды дамыту заңдылықтары, оның шынайылыққа негізделуі туралы ілімдердің, әлеуметтік, әлеуметтанулық ілімдердің тек қатарында тұрған жоқ, оның ғылыми негіздерінің бірі болып тұр (Оны осыншама кеш түсінуіміздің өзі өкінішті).

Отыз үшінші сөз. Негізгі әлеуметтік-экономикалық тіршілігі мал өсірумен байланысып жатқан қазақ даласының көшпенді әлеуметін ойшыл-саясаткер өнерді үйренуге, өнерге негізделген кәсіптерді іздеуге, үйренуге шақырады. Өнерді кәсіп еткен адамдарды басқалардың алдауынан, аз-мұз қолға түскен пайдаға маз болып ағаттық жасаудан сақтандырады.

«Егер табыс керек болса, қолөнерге үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды*. Басқаны алдамай, адал еңбегімен өз қолөнерінің нәтижесін сатқан – қазақтың әулиесі сол. Бірақ құдай тағала қолына аздаған өнер берген қазақтың жолын бөгейтін кеселдері бар.

Әуелі – сол қолындағысымен шектеліп қалады, одан артық ісімерлік (шеберлік) іздемейді, қолындағысын мақтан тұтып, талапсыздық жасайды, жатып алады.

Екіншісі – еріншектікке, салғырттыққа, кербездікке салынады, қолындағы барымен кісімсиді. Ерінбей істей беру керек қой.

Үшіншісі – «дарқансың ғой», «аға нең кетеді менің мына ісімді жасап берсең» сияқты пайдасыз алдауға, қу тілге еріп, «басқаға жанашырлыққа жеткен екенмін» деп мақанып, алданып, уақытын өткізіп алады.

Төртінші – тамыршылыққа ұрынады. Бағанағы алдамшы сайтан болымсыз бірдеңені берген болып, «бірге іс істейік» деп алдап, өзінікін істетіп, айтқанына көндіріп, қарыз алғызады. Борышы асып, арты дауға айналып, адамшылықтан айрылып, арты қор болып кетеді.

Қазақтың баласы өзі алдағыш бола тұрып басқаға өзінің алдануы қалай?»

Абайдың осы талдауы мен ақыл-кеңесін оқи отырып оның өзін дәл қазір біздің арамызда, қазақстандық әлеумет ортасында тұрғандай сезінесің. Дәл осы ілім қазақстандық іскер орта субъектілеріне де арнап айтылған тағлым, ұлы ұстаздың тәрбие сабағы.

Отыз төртінші сөз. Бұл шығармада біз Абайдың әлеуметтік-философиялық этикасының тағы бір

* *Көшпенді қауымдастықтар тіршілігінде қыс қатты болған жылдары шөп-жемнің жетіспеуінен және малды жылыда ұстайтын арнайы мал қораларының болмауынан малдың қырылып қалуы, сол себепті тұрғындардың экономикалық күйзелуі жиі кездесіп тұратын еді. Осындай күйзелісті жағдай «жұт», «жұтау» деп айтылатын – авторлар.*

қырымен жүздесеміз. «Дүниедегі адамдардың мінез-қылығы адамгершілікке, мұсылмандыққа лайық па?» деп, осы төңіректе ой қозғайды. Ақыл мен ғылымның біртұтастығы, ғылымсыз ақыл таяз, ақылсыз – ғылым дегеніміз тек оның алдамшы елесі болуы мүмкін. Екеуінің үйлесімі адамзат адамгершілігінің сенімді ірге тасы болар еді.

«Өлетұғының, өлімнің тек қартайған шақта ғана келмейтінін, бір алғанды қайта жібермейтұғынын жұрт біледі. Және жаратқан құдайдың ахиретте пендеден сұрақ сұрап, жақсыны жарылқап, жаманды есепсіз кинайтынына сендік дейді. Жоқ онысына мен сенбеймін.

...Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, мынаны білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш, екі ынтық құмарлық, екі қорқыныш, екі қайғы бірдей болмайды... Екі дүниені көңілге қатар қойып өмір сүру қаншалықты дұрыс (*Дүниеде дұрыс өмір сүрсең, ақиретте де жағдайың дұрыс болған болар еді деген ойды білдіреді Сөз иесі – Авторлардан*).

...Адам баласына адам баласының бәрі дос. Дүниеде жүргенде туғаның, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, дене болмысың, шыққан және бармақ жерің, ахиретке қарай – өлуің, көрге кіруің, шіруің, сұралуың – бәрі бірдей. Бір-біріңе қонақ екенсің, олай болса тірлікте біреудің бағына, малына күндестіктің, көрсекызарлық жасап, басқаға көз аларту адамдыққа лайық па?

Өз бетіңмен еңбек жандырмай, құдайдан басқанікін пендешілікпен әпер деу құдайға айтар сөз бе? Құдайдың біреу үшін біреуге жәбір қылуының лайығы бар ма?

Екі сөздің басын қосарлық не ақылы, не ғылымы жоқ, «тек өзімдікі жөн» деп таласа бергеннің несі дұрыс. Ол адам ба?».

Автордың ойынша, адамшылықпен өмір сүрмей тұрып, басқа дүниеден жақсылық күтудің ешбір жөні жоқ. Қартаю да, өлу де барлық адамға бірдей. Істеріңді істеп алып, оны тек өлім жақындағанда ғана есіне алғаннан не пайда?

Отыз бесінші сөз. Бұл шығармада өмірдің мәнін дұрыс түсініп, тіршілікте дұрыс өмір сүру қажеттігін түсіндіруге, насихатауға бағытталған, еш адамның байлығын о дүниеге ала кетпейтінін, дұрыс еместік үшін бір сұраудың болатынын адамдар есіне салған. Ұлы тәрбиешінің жастар мен ересектерге әңгімелеу әдісінде берілген моральдық-этикалық сабақтың бірі.

«О дүниеге барғанда құдай тағала молда, сопы, жомарт, шейіттерді қатар қойып сұрар дейді. Бірақ оларды екіге бөліп қойыпты. Бір қатарда – құрмет, атақ үшін жомарттық жасағандарды, пайда үшін, қажы болмақ қызмет еткендер, екінші қатарға – ахиретке бола, бір ғана құдай тағаланың ризашылығын таппақ үшін қызмет қылғандар тұрыпты.

Дүние үшін болғандарға: «сендер дүниеде, қажеке, молдеке, сопыеке, мырзаеке, батыреке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер, ол дүниенен мында жоқ. Сендердің ол қызықты дүниелерің харам болды, қылған өнерлеріңде бітті. Енді есеп беріңдер. Өмір бердім, мал-дәулет* бердім, не үшін сол дәулетті, өмірлеріңді ертең ахиретке келетіндеріңді біле тұрып, адамдарды алдамақ үшін жұмсадыңдар» деп айтыпты.

Ал шын ниетімен орындарын тауып, құдай ризашылығы үшін қызмет еткендерге былай айтыпты: «Сендер бір ғана менің ризалығымды іздеп дәулетің мен өмірлеріңді жұмсадыңдар, мен риза болдым. Сіздерге лайықы құрметті орным бар, дайын, кіріңдер! Сендердің істегендеріңді өзі істемесе де, оған іші еріп ынтық болған достарың табылса, оларға кешірім қылыңдар».

Шығарма мазмұнын ойшылдың халқына өмірдің әлеуметтік мәнін түсіндіру үшін қолданған өзіндік әдіс десе болар. Мәселе тура, төтесінен қойылған. Ақын ойы айқын және мақсатты.

Отыз алтыншы сөз. Сөз авторы «Ұят», «Иман» ұғымдарының мазмұны мен мәніндегі ұқсастыққа назарын тоқтатқан, жалған «ұялу» мен шынайы ұялу құбылыстарын сипаттап көрсеткен.

«Пайғамбарымыз туралы хадис әңгімеде «Кімнің ұяты жоқ боса, соның иманы жоқ» деген. Біздің қазақтың да өзінің мақалы бар: «Ұят кімде болса, иман сонда». Олай болғанда, «ұят» дегеніміздің өзі қандай нәрсе?

Ұяттың да түрлері бар. Бірі – адамның өзінің надандығынан ұялуы. Жазығы болмаса да жақсы адамның алдына барып жолығысудан ұялады. Ұялмас нәседен ұялу – ақымақтық, жамандық. Шарифатқа немесе ақылға теріс, абыройға теріс іс істесең, шын ұят. Бірде ондай қылықтардың бөтен адамнан шыққанын көріп, оны есіркеп, оның қылығы үшін ұяласың... Енді бірде адамшылыққа жат қылықтың өз бойыңнан табылғанына ұялып, кірерге жер таба алмай, өзінді өзің сөгіп, өзінді өзің қысымға аласың. ...Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейсің. Осыншама жағдайға жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешірмей, тіпті оның үстіне жанын өртеп сөз айтса, оның өзінің адамшылығы жоқ десе болар.

*Абай заманында көшіпелі қазақтардың негізгі дәулеті төрт түлік мал өсірумен, мал өнімін тұтынумен байланысты болған. Сол себепті «дәулет», «байлық», «табыс» деген ұғымдардың орнында Сөз авторы «мал» ұғымын пайдаланып келген – авторлар.

Осы күні менің көрген адамдарым ұялмақ түгілі қызармайды да. «Ұятты екенім рас, енді нең бар», «пәлен қылған түгенше де тірі жүр ғой», ұялғамын десең дауын айтып шыға келеді. Осыны ұялған кісі дейміз бе? Осындай адамның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?».

Дала ойшылы, ғалым және ұлы тәрбиеші қазіргі күнде әлі жете түсініліп болмаған «Иман» ұғымының мазмұнын өз уақытында-ақ ашып көрсеткен. Шын мәнінде «иман» мен «ұят» мазмұны жағынан сәйкес ұғым. Ұятты адам өзіне өзі бақылаушы, бағалаушы және бағдарлаушы. Абай әрі шынайы ұят пен жалған ұялудың ара жігін ашып берді. Бұл ең алдымен тәрбие мен білімге қатынасы барлар үшін шеберлік сабағы.

Отыз жетінші сөз. Шығыс мәдениеті ойшылы, әлеуметтанушысы, философы Абайдың бұл Сөзін адамгершілік-моральдық ереже десе де болар.

Қазақ халқы соңғы үш ғасырда талай-талай саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани бұрылыстарды басынан өткізді. Әр қоғамдық бағдардың өзіне тән моральдық және құндылық нормаларын ұсынды және іске асыруға тырысты. Жаңа ғасыр, жаңарған ел – Тәелсіз Қазақстан да өзіндік ұлттық идеясын халық сынынан өткізіп, қоғамдық санасын түзеп, оның ортақ негіздерін жасап бекітуде. Ал Абайдың ұсынған адамгершілік ережелері уақыттан тыс, ол барлық адамдар мен қоғамдар үшін мәнді. Бұл адамдық ережелер не айтады?

1. *Адамның адамишылығы істі бастағандығынан білінеді (адамшылықпен басталған іс оның адамшылықпен аяқталатынына сенім береді).*

2. *Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады (көрікті ойды көрікті етіп сөйлей біл).*

3. *Мәнді сөзді наданға айтсаң- көңілің өшеді.*

4. *Кісіге біліміне қарай билік жаса, татымсызға жасаған билік адамды бұзады.*

5. *Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың.*

6. *Ер артық сұрасада азға риза болады. Ез аз сұраса да, артық берсең риза болмас.*

7. *Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хауанның бірі боласың; адамишылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлы боласың.*

8. *Сократқа у үшкізген, Жанна Д'Арктә отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан кім? Ол-көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тапта, жөнге сал.*

9. *Адам баласын заманы өсіреді, кімде—кім жаман болса, замандастарының бәрі кінәлі.*

10. *Мен егер қуатты заң қолында бар кісі болсам, адам мінезін түзеуге болмайды дегеннің тілін кесер едім.*

11. *Дүниеде жалғыз қалған адам – өлген адам. Дүниедегі жаманшылықта, жақсылық та, ермек те көпте.*

12. *Жамандықты кім көрмейді. Үмітін үзбек – қайратсыздық. Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді!*

13. *Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында. Егерде аузынан «қара қан» ақса (ашумен не болса соны сөйлеп) – ол қорқақ немесе мақтаншақ болғаны...*

14. *Егер ісім өңсін десең – ретін тап.*

15. *Биік мансап – биік жартас, ерінбей жорғалап жылан жа шығады. Екпіндеп, ұшып, қыран да шығады.*

16. *Биік мансап – биік жартас. Жікшіл ел – жете алмай мақтайды, желөкпелер оны шын деп ойлайды.*

17. *Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел, алдыңғы толқық ағалар, артқы толқын інілер.*

18. *Бақпен артқан патшадан, мимен артқан қара(кедей) артық; сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық.*

19. *Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт шалса – іздеп таба алмайсың.*

20. *Досы жоқпен сырлас, досы көппен силас.*

21. *Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол.*

22. *Қайратсыз ашу – тұл, тұрлаусыз ғашық – тұл, шәкіртсіз – ғалым тұл.*

23. *Бағың өскенше – тілеуіңді ел тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң – өзің ғана тілейсің.*

Ақын халық арасындағы нақыл-ақыл сөздерді мән-мағнасын өз ақылына сала отырып, өз санасындағы ойларды, айналасындағы адами қатынастарды саралай отырып, әлеуметтік арабайланыстардың осындай жинақталған ережесін ұсынған.

Отыз сегізінші сөз жаһандық ойшылдың өзінен кейінгілерге арнап қалдырған өзіндік өсиеті іспеттес. «Ұлылық» дегеніміз не, оның адамға келуі қалай? Ақиқатқа қалай қол жеткізуге болады, егер ғылымды

білмесең, істемесең, оған ынтық болмасаң! Осы ойын өрістете отырып, әлемдегі жаратылыс, оның ішкі біртұтастығы, өзара пайдалылығы туралы да ақын ой қозғайды. Сонымен бірге ол дүниедегі жаратылыстың сыры неде екенін білгісі келді, ой өзегіне қойды, оны табиғаттан тыс тұрған жаратушы күшпен, яғни, жаратушы құдай тағала құдіретімен байланысты пайда болған құбылыс деген пікір білдірді. Иә, ХХІ ғасырда, ғылым академиясы, ғылымы мен білімі дамымаған ортаның өзі осы сұраққа айқындалған жауап бере алмай отырғанда ХІХ ғасырда өмір сүрген қазақ даласы ағартушысының басқаша көзқарас білдіруі мүмкін де емес еді. Ал әлемдік біртұтастық туралы ойлау, ой өрістету, жауап іздеу Абайды жаһандық тұлға, ойшыл ете түседі.

Абай өз ойын баяндауда сол тарихи уақытта қолданыста болған тілдік байланыстарды, ұғымдық түсініктерді, қазақ тілінен тыс жатқан парсы сөздерін мол қолданған. Төменде осы отыз сегізінші Сөздің негізгі ойы мен мазмұнын жоғалтпай отырып қысқартылған мәтіні беріп отыр.

«Ей, менің жүрегімнің қуаты, перзенттерім! Сіздерге адам ұлылығының сипаты туралы біраз сөз жазып қалдырайын. Ықплас қойып оқып, алыңыздар, махаббатың артады. Маххабат — ең әуелі адамдық, ақыл, ғылым. Оның табылуына себеп болатын нәрселер — тән денсаулығы, жаныңдағы жақсы адамдар (жақсы әке, ана, достарың, туыстарың) және жақсы ұстаз. Білім, ғылымға талапты тудыру осы үшеуінен.

Ғылым-білімді бала жастайынан өздігінен іздеп таппайды. Оны қыстап, зорлықпен үйретуге бомайды. Баланы ақылмен, қызықтырумен, үмітпен бейімдеп, ғылымға ынтық ете алсаңыз, одан әрі өзі іздеуге ұмтылады. Бала ғылымды, білімді маххабатпен көксерлік болса — ол сонда ғана адам болады.

Көбінесе ата-аналары балаларды қиянаттықпен үйретіп, қиянқы етіп, жарты адам жасайды, содан соң оны молдаға береді. Ендігі жерде оның адамшылықты, ізденісті адам болуы — қиынның қиыны. Ғылым ақиқатына жету — ынтықпен табылады. Ол алланың ғылымы емес, көпті білдіретін ғылымға ынтық болса, ғылымның өзі де оған ғылым береді. Ғылым — ақиқат.

Табыс, мақтан, құрмет ғылымға құмар адамды өзі табады. Ал оны табынып, жалбарынып іздеген адамның адамдығы жоғалады.

... Ғылым бар жерде ізденіс, іштен оны қаламақ бар. Ғылымның құдіретінің бірі-оның әріп, дауыс арқылы сөйлейтіні. Алланың сөзі — әріпсіз, дауыссыз. Бірін көруге, естуге болады, екіншісін көзбен көріп, құлақпен естімесеңде, етігендей, көргендей боласың, бұл да ғылымның бір түрі болар. Екеуіде құдіретті.

... Құдай тағала дүниелік жаратылысты бір-біріне байланыстырып жаратыпты. Жанды жаратылыс жансыз жаратылыстан пайдасын алады. Хайуандарды ақыл иесі адамдарды асырайтын етіп, ақыл иесі адамдарды құдірет алдында есеп беретін етіп жаратқан. Табиғаттық жаратылыстың біртұтастығы, бірінсіз бірі жоқтығы — заңдылық.

Күн қызарып, теңізден бұл шығады, бұлттардан жаңбыр жауады, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл-бәйшешектер, ағаш-жапырақтарды, қант қамыстарын, неше түрлі өсімдіктерді өсіртіп, хайуандарды сақтатып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, жануарларға орын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жерден мақтасын, кендірін, жемісін, құстардан жүн, жұмыртқа, ет алып, хайуандар сүтін етін, балықтың икрасын, араның балын... барлығы адам баласының пайдасына жасалған таусылмас азық.

Миллиондаған еңбекпен жасалған машина, фабрикалар адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалған, ізденіспен жасалған.

Адам баласы қанағатсыздықпен хайуандардың тұқымын құрытып, одан бірі жүйрік аяғымен, бірі ұшқыр қанатымен, бірі қалың орманға, бірі биік жартасқа қорғануда... Қиянатшылдыққа жақын тұрған адам мұсылман емес, немесе, шала мұсылман.

Әділет, ынсап... Әділеттілік ынсап пен ұяттылық дағдысына шығады. Әділет бұзылса адамның иманы бұзылады. Ғылым, рахым және әділет, үшеуі байланысты, үшеуінің қасиеттері ортақ.

Тарихқа қарап отырсаңыз, адам тарихының соғыссыз болмағанын көресіз. Соғыс тек ойран әкеледі, адамдардың бейбіт тіршілігін бұзады. Соғыс жүрсе малды кім бағады, астықты кім егеді, дүниедегі алланың перзенттері үшін жаратқан қазынасын кім іздейді?

Бір-біріне суық көзбен қарау, шүкіршілік жасамау ақылға, нысапқа дұрыс емес. Ол әдепсіздік пен күнәкәрлыққа әкеледі. Бақаларда өзінді бөлектеу-адам баласын бұзады. Асыл сөз, ғибрақа мойын бұр.

Асыл сөз ғылымда — хақимда. Ақылы жетерлік, істің ақиқатын іздегендерге хақим деген ат берілген. Әрбір ғалым — хақим емес, әрбір хақим — ғалым. Хақимдер ұйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармаққа, электрді тауып, от пен судың ақылын тауып, мың адам істей алмайтын қызмет көрсететін машинаны тауып, адам баласының ақыл-ойын дамытып, ғылымды адамға қызмет еткізушілер» *(Абайдың тұжырымдауының ғылымды хақимдік оңғейге көтеретіні — оның әлеуметтік мәнділігі, адам пайдасына асатыны, ғылымды адамға қызмет еткізетіні. Осылайша*

ойшыл ғылымды оның әлеуметтік мән-мағнасы мен әлеуметтік тәжірибеге ұласуы тұрғысынан бағалады. Сөз теория мен практиканың өзара үйлесімділігі туралы болып отыр – Авторлар).

«Бұл заманның молдалары хақим атына дұшпан болады. Олар білімсіздіктің, бұзық пиғылдың жағында. Оладың шәкірттерінің көбі біраз араб-парсыдани тіл үйренсе соған мәз болып, жұртқа пайдасы тимек түгілі түрлі-түрлі залал істер істеп мақтанады. Молдадалар тұра тұрсын, бұл земеннің ишандарынан бек сақтаныңыз. Бұлар – бүлікшілер, олардың сүйенгені – надандар, сөйлегені жалған, дәлелдері тасбиығы мен басындағы шалмалары, одан басқа еш нәрсе жоқ. Бұларда ешқандай ақиқат-хақимдік, ғұламалық жоқ. Бүгінгі медреселердің бұл заманға пайдасы жоқ. Бұрынғы Түрік әскери мектептердің де ғылымға бере пайдасы жоқ.

Жоқшылықтың да адамды аздырып, хайуандандырып жіберетіні болады. Дүниенің ғылымын білмей қалу – үлкен азапты надандық.

Өсіп-өнейін деген адамның талап қылар ісінің бірі – дос көбейтпек. Бірақ мына нәрседен аулақ бол. Бірі – адамның адамдығы бұзатын жаманшылықтан бойды алыс ұстау, екіншісі, өзінді-өзін артық көрсетуге тырыспа. Бұл адамның нұрын, гүлін бұзады. Үшіншісі – қастық қылма, кемітпе, қорлама. Олар дұшпандық шақырады. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілдікті тудырады, күншілдік күншілдікті тудырады. Аталғандардың жоқтығы адам көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап қондырады.

Бүкіл адам баласын қо қылатын үш нәрсе бар: надандық, еріншектік, залымдық. Надандық – білім-ғылымның жоқтығынан. Білімсіздік-хайуандық.

Еріншектік – барлық дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан қатарына қосылады.

Бұлардың емі – барлық адамға шапағатты, қайраты тұрлаулы, әділеттің алды-артын байқататын білім мен ғылым...»

Сонымен, бұл әлеуметтік шығармада біз әлеуметтік арабайланыстардың алғышарттары, әлеуметтік мінез-қылықпен іс-әрекеттер туралы ғұлама ғалымның жүйеленген біртұтас ілімін оқып-біліп отырмыз. Басты назар аударғаны – әділеттілік, еңбек, ынсап, ұят, табиғат пен адамның біртұтастығы, ғылым, шынайы ғылымнан күтілген нәтижелер».

Отыз тоғызыншы сөз. Абай бұл шығармасында сол кездегі әлеумет арабайланысындағы кейбір кемшіліктерді, оның қаншалықты кесірлігін атап көрсете отырып, қазақ даласы тарихында қауымдастықтар ортасында ел игілігіне асып келген, ел бірлігінің іргетасы болып келген әлеуметтік мінезді ұмытпауға тәрбиелейді.

«Бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл заманға қарағанда білімі, күтімі, сыпайылығы төмен болғанымен, бұл замандағылардан артық екі мінезі болған еді. Ендігі жұрт (халық) ата-бабаларымыздың мінді (жағымсыз) істерінен біртіндеп арыла бастағанымен, жоғалпауға тиісті екі құнды мінезді де жоғалтып алдық. Олардың біріншісі: ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болған. Дау-жанжал, көші-қон бола қалса сол кісілер билік жасаған. Өзгелері оларға сенім артқан, оларды сынап, алдыларынан шығып жүгірмей, өздерінің шаруалырымен шұғылданған. Халық сеніміне ие болған ел басы мен топ басылары сол сенімді ақтауға тырысып, қауымның жаманын жасырып, жақсысын асырып оған қызмет қылған.

Екіншісі – ата-бабаларымыз намысқор болған. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде бұғанға дейінгі ағайынмен араздасып қалғанына өкпелескеніне қарамай, жанын салған екен. «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетірер», «Ағайының аразы болса да безері болмайды» деп. «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді», «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған бәсекеге жолығар» десіп.

Кәнеки, осы екі мінез қайда? Бұл мінездер арлылықтан, намыстылықтан, табандылықтан келеді. Бұлардан айрылды. Оның орнына алдау мен күнестік, басқаға тиіспей тыныш алмау келді».

Әңгіме әлеуметтік мәдениет, қоғамдық сана, қоғамдық қатынастар мәдениетінің өзекті жақтары туралы болып отыр.

Шығарма толығымен халықтың «әлеуметтік мәдениетінің», «әлеуметтік мінезінің» мағнасын ашып көрсетуге арналған. «Намыс» ұғымы қазақ халқының қоғамдық санасы мен рухани мәдениетіндегі өзіндік әлеуметтік-психологиялық ереше құбылыс. Ел басы («көшбасшысы») мен әлеумет арасындағы өзара сенім дала демократиясының өзіндік бет-бейнесін көрсетеді. Ел болам деген халық осы екі әлеуметтік мінезінен ажырамаса керек. Ошыл осы ілімдерді қазіргі Қазақстан қоғамына арнап айтып тұрғандай.

Қырқыншы сөз. Қазақ даласы ойшылының бұл шығармасы да әлеумет ішіндегі мінез-қылықтар туралы, осы тұрғыдағы көңілінде жүрген сұрақтарын оқырманның, тыңдаушының алдына тартады, ойланып жауап табуға бағдарлайды.

«Тірі кезінде жамандаудан адам қалатын адамның болмауы, өлген кісінің жаманы болмайтыны қалай? Қатары азайған шал адамдардың бір-біріне жылы тартып жоламайтыны неге? Басқа елде жамағайындар бірін бірі бірге туғандай көріп, елжіресіп, жақсы көріп, ел ішінде бір-бірінен қашатыны несі? Жаттың бір тәуір кісісін көре «жарықтық» деп жалбарынып, өз еліндегі одан артық адамды танымайтыны ше? Ағайынның тойында, топырақты өлімде, береке–бірлік етуге табылмай, ұрлық жасайық, барымта алайық, десе табыла қалатыны қалай?... Кей жұрт ақыл айтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығының қылшығын танитуғын кісіден қашық жүретіні не қылғаны? Біреу біреудікіне келгенде малының бәрін айдап әкететіні, өз үйіне кісі келсе, бар малын далаға айдап жіберетіні қалай? ... Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, соны естіп болмай кетпейтіні несі?».

Жалпы қазақ халқы ағайынға әлеуметтік көмек, қолдау, қиын жағдайда көмек көрсету, жетімін тентіретпеу, жесірін шеттетпеу тұрғысында мол тәжірибе жинаған, ондай дәстүрді берік ұстанған. Дегенмен әлеуметтік ортаның бірлігіне, ынтымақтастығына зиянын тигізіп келген әлеуметтік-психологиялық құбылыстар да аз болмаған. Ағартушы ақынның түпкі мақсаты – ел арасын осындай кесірлі құбылыстардан сананы түзету арқылы арылту болған.

Қырық бірінші сөз. Ақын өзі куә болып отырған әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайдың сұраныстары мен ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ халқын сол уақыттағы озық өркениеттерден артта қалушылық жағдайдан алып шығуға ықпал ете алатын екі факторды атап көрсетеді.

«Қазаққа ақыл берем, түзеймін деген адамға екі түрлі нәрсе керек. Біріншісі – мықты билік, жарлық беру құқының болуы. Үлкендрді қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып оқыту, әртүрлі қоғамға керекті жолдарға салу, ғылымның әрқелкі жолына салып, үйренуді міндеттеп, қыздарды да білімге тартып, білім, ғылым шығынын төлеуге халықты қатыстырып, тәрбиелесе, сонда жастар аталары қартайғанша түзелер еді.

Екінші – адамдар жоғары деңгейде бай, ауқатты болуы керек. Сонда қаржы жұмсап, жоғарыда айтылған жолдарға балаларын салып, тағлым-тәрбие берер еді. Алайда ондай дәулет бәріне бітпейді.

Қазақты қорқытып немесе қаржы жұмсатып мәжбүрлемей ақылмен еш нәрсеге көндіру мүмкін де емес. Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас етіп алған, ананың сүтімен біткен надандық оны әлдеқашан адамшылықтан айырған.

Енді не істедік, не болдық?!»

Қазақ даласының жоғары өркениетті ел болуын армандаған ұлы тұлға айналадағы қоғамдық шындықты өзгерте алмағанына осылайша күйінді, менің сынымнан қортынды жасаған халқым өзгерер, жақсы қоғамды жасай алатын әлеуметтік-саяси ортаға айналар деп сенді.

Қырық екінші сөз. «Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беруінің бір себебі – жұмысының жоқтығы» дейді ойшыл бұл әлеуметтік шығармасында.

«Егер егін салса, немесе саудаға салына, қолы тиер ме еді?... Дүние-мүлік керек болса, оны адал еңбекке салынып тапқан кісі бос жүрісті қорлық көрер еді. Өзінің кәсібін тастап кезбелікке салына ма?» – дей келе Абай тағы да өз еңбегімен тіршілік жасаудың орнына пыш-пыш өсектеп, тіпті бай адамдардың өзінің ұры-бөріге жем болып, жақсыға емес, құлық пен сұмдық жасаушылардың алдауынан шыға алмай, қамшысынан басқа қолында түгі жоқ кедей болса да желөкпелікке салынып, мақтаншақ байларды мақтау арқылы тәуір ат минуте қол жеткізіп жүрген тірлігін сынға алады.

Қырық үшінші сөз. Кезінде (XIX ғасырдың ортасында) әлеуметтану ғылымының негізін жасаған Огюст Конт пен Герберт Спенсер адамды біртұтастық етіп тұрған оның биологиялық және әлеуметтік құбылысы деген. Яғни адам тек әлеуметтік қасиеттердің ғана алып барушысы емес, ең алдымен физиобиологиялық құбылыс. Шынында, адам қандай ақылды, талант, дарын болсын оны өзінің адамдық биологиялық құбылысынан қалай бөліп алып қарауға болады? Осындай бағыт ұстаған әлеуметтанушылар «позитивистер» деп аталды. Өкінішке орай, XX ғасырда әлеуметтану адамның тек қоғамдық ойы мен іс-әрекетіне ғана мән беріп, оны адами құбылыс етіп тұрған негізіне мән бермеуді әдетке айналдырып алды. XXI ғасыр қарсаңында позитивизм қайта жанданды. Абай да өзінің «қырық үшінші сөзі» болып аталған әлеуметтік шығармасында адам баласы екі нәрседен тұрады деп атап көрсетеді. Сөйте отырып, ақыл мен қайратқа, мақсатты еңбек етуге, мақсатқа жеткізерлік ішкі серпілістің, қуат-күштің болуына зор мән береді.

«Адам баласы екі нәрседен тұрады. Бірі – тән, екіншісі – жан. Тәнге қатыстысы – ішіу, жеу, ұйқтау, бұлар табиғи құбылыстар. Білсем, көрсем, құлақпен естіп, қолмен ұстап, мұрынмен иіскеп, сыртқы дүниеден хабар алады. Мұның бәрі – тілек, мақсат, арман тәннен тыс жатқан жоқ. Ақыл, ғылым – бұлар еңбекпен табылатын нәрсе, кәсіби сұраныс. Ізденіс барысында сырттан алған ақпарат жағымды да, жағымсыз да болады. Сыни қарап орындысын алады, пайдасына асырады. Жағымдысы қуат береді, оны жинақтауы қуатын, қабілетін арттырды. Осындай әрекет иесі – ақылды адам.

Естімеген, көрмеген, көргенін есте сақтамаған, ішіп-жеп, ұйқы мен мақтанмен әуре болып, ішкі қазынасын жоғатқан адам хайуанға тең.

Жан қуатымен тапқан өнерді сақтап қадағалап отырмасаң, өзіңнің қалай басқа адам болып кеткеніңді білмей де қаларсың. Енді оны қайта табу қиын.

Өнер тыстан табылып, сенің қасиетіңе, ішкі дүние қуатына айналады. Оның үш артықшылығы бар. Бірі – ішкі қозғаушы элемент. Ол рухани, біліми қуатың, ол сені алдағы бағытыңа назарыңды салғызып, алға ұмтылтып қозғап жібереді.

Екіншісі – ұқсауға, ұқсастыққа ұмтылу. Көргенің, білгенің көңіліңнен шықса соған ұмтыласың.

Үшіншісі – жүрегіңнің әсершілдігі, сезімшілдігі. Оны сен мақтанмен, пайдакүнөмдікпен, жеңілдікпен, салғырттықпен кірлетпе, таза сақта. ... Жан қуатымен жинаған нәрсенің аты ақыл мен ғылым еді ғой. Бір ақылмен залалдарды тоқтату қиын, оған қайрат қосылсын.

Әр жақсы нәрсенің өлшемі бар, одан асса – жарамайды. Өлшемді білмек – үлкен іс».

Бұл шығармадағы ғылыми-практикалық сипаттағы қойылымдар мен түсініктеулер ғалымның ілімінің әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-антропологиялық қырын аша түседі. «Ішкі дүние», «ішкі қозғаушы элемент», «жүректің әсершілдігі» ұғымдарын пайдалана отырып баяндалған әлеуметтік сипаттағы ойлар, ойтолғаулар, ғылымаралық сипаттағы интеллектуалдық құбылыстар. Өзінің ғылыми танымдық көпжақтылығын Ұлы ақын сезіне алды ма екен? Абайдың танымдық үлгісі қазіргі барлық гуманитарлық ғылымдар үшін әдістік және әдіснамалық тұрғыда құнды.

Қырық төртінші сөз. «Талапты боламын десең – көкірегіңді тазала» дейді Ұлы ұстаз. «Көкірек тазалығы» адамды зерттеуші ғылымдар үшін өзіндік жаңа ұғым, адамның адамдығын танып білуге жақындата түсетін ұғым.

«Адам баласының ең басты жамандығы талапсыздық.

Талап етішілерде неше түрлі болады. Талаптардың қайсысының соңына түссем екенмін ойлайды, басқалар тарапына құптау іздейді. Ол үшін серіктес, сырлас адамдардан құптау алғысы келеді.

Біреуі қадір-қасиет іздеп, бірі – қандай жолмен болса да табыс қуып, енді бірі – білгіш аталсам екен деп талаптанатыны да болады. Бірақ бұлар іздеген талап, оқын іздеген талап емес.

Кітап сөзімен (ғылыммен) іздеген талап келсін десең – әуелі көкірегіңді тазалау керек».

Шығарма мазмұны тағы да әлеуметтік арабайланыстар, әлеуметтік мінез-қылықтар мен іс-әрекеттер туралы. Адамның тұлғалық бейнесін көрсететін қасиеттер туралы. Абайды дарынды әлеуметтанушы, Даланың әлеуметтік, саяси, рухани шындығы тудырған әлеуметтанушысы деп мойындамау шындыққа жасалған қиянат болар еді.

Қырық бесінші сөз. «Сүйіспеншілік», «әділет»... Адамшылықтың алды – сүйіспеншілік пен әділет. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтін де жері жоқ, жаратылыс заңдылығы осылай.

Әділет пен сүйіспеншілік сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ақиқат. Біз ойымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезінеміз, көзбен көріп, ақылмен біліп» – деп, әлеуметтік ойын қорытқан ойшыл, саясаткер, ғаламдық ұстаз, тәрбиеші, ғалым Абай тағы да оқырманның назарын ақиқатқа аударды. Ақиқатсыз ғылымның болмайтыны оның бүкіл әлеуметтік шығармасының өзегіне алынған. Шындығында бұл – тек әлеуметтану ғылымына ғана емес, барлық қоғамды танушы, адами арабайланыстарды, табиғат пен адам тіршілігін зерттеуші ғылымдарға әдіснамалық негіз боларлық ілім, мұра.

Осылайша ғасырлық артта қалушылық пен бұқараны аяусыз қанауға қарсы күрестің азабынан туындаған Абайдың әлеуметтік саясаты осы бұқараның әлем өркениеті элементтерін қабылдауға идеялық-әлеуметтік жол салды. Абай болашақ ұрпаққа өзінің әлеуметтік-шығармашылық мұраларын қалдырып қана қойған жоқ, сонымен қатар өзінің көрнеті шәкірттер мен ізбасарларын қалдырды. Оның дүниетанымы және әлеуметтік шығармалары қазақ халқының әлеуметтік ойы мен мәдениетінің дамуына үлкен рөл атқарды.

1 Абай. *Қара сөздері.* – Алматы: Өнер, 2005. - 120 б.

2 Абай. *Энциклопедия.* – Алматы, 1995, - 49 б.

3 Бұл да сонда, 17 б.

4 Франкл В. *Человек в поисках смысла: Сборник. Пер. с англ. и нем.* - М., 1990.

Резюме

В статье рассматриваются социальные вопросы в Наизданиях Абая, которые еще недостаточно изучены в социологической науке. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Summary

In article social problems in Edifications of Abay which it is still insufficiently studied in sociological science are considered. At the same time the attention and to debatable questions is paid.